

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 11

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 11

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

1969

У випуску збірника розкриваються деякі закономірності розвитку соціалістичного суспільства, дія суб'єктивного фактора, основні напрямки формування всебічно розвиненої особи.

Висвітлюються проблеми становлення культури соціалістичного суспільства, роль і значення діалектичного та історичного матеріалізму як методології наукового пізнання соціальних явищ.

Розрахований на студентів, викладачів філософії та всіх, хто цікавиться питаннями історичного матеріалізму.

Редакційна колегія: чл.-кор. АН УРСР, д-р філософ. наук, проф. Д. Х. Острянин (відп. редактор), канд. філософ. наук І. В. Бичко (відп. секретар), канд. філософ. наук Ю. О. Богданов, канд. філософ. наук Ю. Ф. Бухалов, д-р філософ. наук В. І. Войтко, д-р філософ. наук Д. М. Гринішин, канд. філософ. наук Г. Г. Ємельяненко, канд. філософ. наук А. І. Клевцов, канд. філософ. наук М. Г. Козубенко, канд. філософ. наук М. В. Логвинів, канд. філософ. наук І. Ф. Надольний (заст. відп. редактора), проф. М. М. Олексюк, канд. філософ. наук О. П. Павелко, канд. філософ. наук М. П. Редько, канд. філософ. наук В. М. Чорнокозова, канд. філософ. наук І. І. Чорний, д-р філософ. наук В. І. Шинкарук.

Відповідальний за випуск А. І. КЛЕВЦОВ.

ОБ'ЄКТИВНІ ОСНОВИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ГУМАНІЗМУ

Гуманізм — одне з найактуальніших і найгостріших питань нашої епохи, об'єкт непримиренної ідеологічної боротьби між двома суспільними системами. Проблема гуманізму охоплює всі сфери суспільного життя, а тому і привертає увагу світової наукової думки.

Особливе значення має розробка теоретичних проблем гуманізму та її тісний зв'язок з практикою суспільного життя, на що націлює і постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», де питання гуманізму і людської особистості стоять поряд з найголовнішими філософськими проблемами сучасності.

В останні роки в нашій і зарубіжній філософській літературі з'явилися книги і статті, в яких гуманізм розглядається як соціально-економічна і політична проблема.

У деяких працях в певній мірі розкрито окремі моменти об'єктивних основ соціалістичного гуманізму, але в них не дано узагальнень. Крім того, в партійних документах КПРС і братніх комуністичних партій, у виступах партійних керівників і глав урядів країн соціалістичного табору, в практиці суспільного життя висунуто ряд цікавих і цінних положень, які вносять значний вклад у дальший розвиток соціалістичного гуманізму і вимагають глибокого осмислення їх та узагальнення.

У працях класиків марксизму-ленізму немає спеціального дослідження, присвяченого гуманізму як філософській категорії. Але вже в ранніх своїх творах («Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Святе сімейство» та ін.) Маркс і Енгельс визначають комунізм як «реальний гуманізм» [1, 637]. У більшості творів, а особливо в «Капіталі», досліджено умови визволення людської особистості від злиденності і пригнічення, необхідність знищення приватної власності на засоби виробництва, перехід до становлення і розвитку комуністичних суспільних відносин.

Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс, критично переробивши все цінне з культурного надбання мину-

лого, перетворили гуманістичні пошуки з ілюзій і утопії в реальну програму революційної перебудови світу, в програму справжнього звільнення суспільства й особистості, в програму створення всіх передумов для їх гармонійного розвитку.

Марксистське вчення про гуманізм набуло дальшого розвитку в працях В. І. Леніна. Проблема гуманізму для В. І. Леніна — це перш за все проблема визволення людини від експлуатації, від вікового гноблення, це — створення найсприятливіших умов для всебічного розвитку людської особистості. При вивченні цього важливого питання він виходив із марксистського матеріалістичного розуміння історії, з основних суперечностей капіталізму, з відповідних класових відносин буржуазного суспільства, з необхідності заміни цих відносин соціалістичними.

Буржуазні «критики» марксизму твердять, що ленінізм нібито зводить проблему гуманізму лише до питання про знищення приватної власності і заміну її суспільною власністю на засоби виробництва. Але це — груба фальсифікація ленінського вчення. Марксизм-ленінізм ніколи не обмежував проблему гуманізму тільки питанням знищення приватної власності. Відомо, що Маркс розглядав ліквідацію приватної власності як вихідну передумову до присвоєння людської сутності людині, а втілення справжнього гуманізму він вбачав у комуністичному суспільстві. Цю думку Маркса розвиває у своїх працях В. І. Ленін, який ще на початку ХХ ст. говорив про необхідність досягнення справжньої свободи для людини, «забезпечення повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства» [2, 36].

Марксистсько-ленінська теорія гуманізму набула дальшого розвитку і конкретного втілення в Програмі КПРС, яка проголосила вищим законом соціалізму гуманістичний принцип — «все в ім'я людини, для блага людини», в матеріалах XXIII з'їзду партії та до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, у повсякденній практиці будівництва комунізму в СРСР та соціалізму в країнах соціалістичної співдружності.

Марксистсько-ленінське вчення про гуманізм і людську особистість є об'єктом гострих нападок і перекинувань з боку представників реакційних буржуазних і ревізіоністських теорій «народного капіталізму», «гуманного капіталізму», «економічного гуманізму», теорії людських відносин в умовах капіталізму та ін., які нехтують матеріальними умовами життя суспільства, не визнають людину за реальність і розглядають її в якомусь ілюзорному світі «духовних цінностей». Сучасний же капіталізм вони показують у світлі гуманності.

Таким чином, ідеологи буржуазії намагаються відвернути увагу трудящих від реальних умов життя, від існуючих антигуманних суспільно-економічних відносин капіталістичного ладу,

щоб не дати їм можливості зрозуміти об'єктивні закономірності розвитку капіталізму і знайти шляхи перетворення його у справді людське суспільство — комунізм.

Буржуазні ідеологи і ревізіоністи часто звинувачують соціалізм у тому, нібито в Радянському Союзі і країнах народної демократії виробництво служить заради виробництва, нібито соціалізм зневажливо ставиться до прав особи, приносить їх у жертву вищій сутності — державі, що особі відводиться лише роль простого гвинтика у величезній знеособленій машині. За словами одного із реакційних буржуазних ідеологів 'О. Хакслі, «мета комунізму — позбавити індивіда всіх прав, найменших ознак особистої свободи, включаючи свободу думки, право володіти душею, і перетворити його в складову частину великої колективної людини» [11, 16].

Гуманізм став також об'єктом постійних нападок і перекручень з боку шовіністичної китайської пропаганди. Китайські керівники звинувачують КПРС у тому, що вона багато уваги приділяє економіці, задоволенню матеріальних потреб членів суспільства, гуманізації людської особи, зображаючи все це як програму «посилення буржуазних факторів всередині країни» і розцінюючи її як «зраду» марксизму [10, 15, 18].

Всі ці та їм подібні теорії заперечуються нашим життям, практикою будівництва комунізму в СРСР та соціалізму в країнах народної демократії. Соціалістичний гуманізм докорінно відрізняється від усіх попередніх гуманістичних концепцій за своїми теоретичними, соціально-економічними і політичними основами, своїми особливостями.

Теоретичною основою соціалістичного гуманізму є марксизм-ленінізм як струнка науково послідовна система філософських, економічних і соціально-політичних поглядів на суспільство і суспільний розвиток.

На відміну від усіх попередніх гуманістичних концепцій, які розглядали історичний розвиток з ідеалістичної точки зору, марксизм-ленінізм показав, що розв'язання проблеми гуманізму можливе лише на основі діалектико-матеріалістичного світогляду, на основі матеріалістичного розуміння історії.

З точки зору соціально-економічної новий гуманізм базується на соціалістичному способі виробництва і його соціалістичних виробничих відносинах, які характеризуються неподільним пануванням суспільної власності на засоби виробництва, товариським співробітництвом і взаємодопомогою вільних від експлуатації трудівників, розподілом продуктів в інтересах трудящих, високим духовним способом життя людей, а також на самій природі нашого суспільного ладу.

Соціалізм, ліквідувавши приватну власність на засоби виробництва, зруйнував основу, яка створювала антигуманні умови людського існування й була головною перешкодою на шляху

перетворення кожного члена суспільства в особистість. «Економічне, соціальне та політичне розкріпачення народних мас стало метою народженої революцією влади робітників і селян. У цьому — найглибший зміст революційного гуманізму Жовтня», — говориться в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції [6, 9].

Соціалізм підносить до рівня особи кожну людину, мільйони і мільйони людей, він забезпечує для всіх членів суспільства рівні можливості працювати, виявляти творчу енергію, користуватися наслідками своєї праці. «За 50 років у житті народу змінилось абсолютно все, — заявив Л. І. Брежнев у своїй доповіді на спільному Урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському палаці з'їздів 3—4 листопада 1967 р. — Ми створили зовсім новий світ: світ нових — соціалістичних — відносин, світ нової — радянської — людини. Велетенськи розширився духовний обрій радянських людей, змінились їх моральне обличчя, ставлення до праці, до суспільства, один до одного. Оновлена і перетворена соціалізмом постала перед людством наша країна в усій своїй могутності й величі, в усьому блиску таланту свого чудового народу» [7, 27].

Соціалістичний спосіб виробництва і наш політичний лад створюють усі об'єктивні передумови для швидкого розвитку науки і техніки, які за своєю природою мають винятково гуманістичний характер, тому що покликані звеличити людину, змінити умови її праці та побуту, сприяти гармонійному розвитку особи.

Гуманістична мета соціалістичного виробництва зумовлює гуманний характер праці в умовах соціалізму. Соціалізм вперше в історії людства дав можливість трудяшій людині відчувати свою особисту значимість, а також суспільну значимість своєї праці. Все це позитивно впливає на розвиток суспільної свідомості людей. Так, аналіз анкетного опитування молоді, яке ми провели на п'яти промислових підприємствах м. Чернівці (машинобудівний завод, текстильне об'єднання «Восход», панчішний комбінат, швейне об'єднання «Трембіта», Чернівецькпромбуд) показав, що 80% молодих робітників вбачають мету і зміст свого життя в творчій праці на благо своєї Батьківщини, в навчанні, в хороших справах і вчинках; 10% — у принесенні користі для суспільства, колективу, і лише 3% — в сім'ї й особистому благополуччі. 7% опитаних відповіли невизначно.

Особливо велику роль у становленні справжнього гуманізму відіграє вільна творча праця як основа, на якій розвиваються фізичні сили й духовні потенції людини, знаходять своє застосування всі її знання і вміння, виявляється краса, розум і велич трудівника. Перш за все важливо розрізнити творчий характер праці і творче ставлення до неї. До будь-якого виду праці, неза-

лежно від її змісту, робітник може ставитись творчо лише в тому випадку, коли він не відчужений від засобів виробництва та продуктів праці і відчуває себе не тільки виконавцем, а й організатором і господарем виробництва. Навіть коли праця робітника має багато механічних елементів, його ставлення до праці може бути творчим. Так, творче ставлення до праці виявилось уже в перших комуністичних суботниках, про які з таким захопленням писав В. І. Ленін у своїй статті «Великий почин». У наш час це особливо яскраво виявляється в боротьбі за комуністичну працю, в соціалістичному змаганні, яким у країні охоплено понад 25 млн. чол.

Технічний прогрес, змінюючи характер праці людини, створює необхідні умови для гармонійного розвитку особистості. Зміна характеру і змісту праці людини приводить до зміни місця і ролі особи в суспільстві. Автоматизація виробництва (яка на сьогоднішній день має ще неповний характер) і збільшення вільного часу у зв'язку з переходом на п'ятиденний робочий тиждень відкривають широкі можливості для творчої діяльності в галузі науки, культури, мистецтва. Так, на питання «Що дав Вам перехід на п'ятиденний робочий тиждень?» уже згаданої анкети 72,5% молодих робітників відповіли: «Можливість більше вчитися і розвиватися духовно». У зв'язку з цим постає питання про раціональне використання вільного часу, який є наслідком і необхідною передумовою суспільного прогресу.

Під впливом науково-технічних перетворень зростає творча активність вчених, інженерів, техніків і робітників, збільшується кількість винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Так, у 1967 р. в народне господарство СРСР було впроваджено 3 млн. винаходів і раціоналізаторських пропозицій, що дає понад 2,3 млрд. крб. економії за рік [12].

Отже, сучасна науково-технічна революція приводить до глибоких соціальних змін як у житті всього суспільства в цілому, так і кожної людини зокрема. В умовах соціалізму, говорить в Звітній доповіді ЦК XXIII з'їзду КПРС, наука змінює не тільки характер праці людини, але й весь матеріальний і духовний уклад її життя [5, 63].

Сучасний рівень виробництва, науково-технічний прогрес все більше зближують працю робітника з працею інженера, техника. Але поряд із цим значна кількість робітників ще зайнята у нас важкою ручною працею, деякі недоліки має конвеєрне виробництво, ще недостатньо впроваджуються наукова організація та гуманізація праці.

Соціалістичний гуманізм не має нічого спільного з лібералізмом, з примирливим ставленням до антисуспільних вчинків, з бездушним ставленням до людської особи. Зусилля партії і Радянської держави спрямовані на дальший розвиток соціа-

лістичної демократії і гуманізму, на зміцнення правопорядку і державної дисципліни, на подолання бюрократизму і формалізму, які ще мають місце у нашому житті. Все це, за словами Л. І. Брежнєва, має першорядне значення для комуністичного будівництва.

На основі науково-технічного прогресу відбувається постійне зростання матеріального добробуту радянського народу, що є важливою об'єктивною основою соціалістичного гуманізму, яскравим практичним підтвердженням гуманістичної місії соціалізму.

Партія і держава виявляють неослабне піклування про загальноосвітній, науково-технічний та культурний розвиток людей, про поліпшення умов праці, скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати. За роки Радянської влади середня тривалість робочого тижня в промисловості зменшилась у нас на 18 год.

За роки Радянської влади у шість з половиною разів зросли реальні доходи робітників, у вісім з половиною разів — доходи селян. Тільки за останні роки підвищено заробітну плату приблизно 25 млн. робітників і службовців, запроваджено гарантовану щомісячну оплату праці і пенсії для колгоспників, підвищено пенсії інвалідам. Тепер пенсії з коштів держави і колгоспів одержують в СРСР понад 34 млн. чол. [7, 25—26].

Соціалістичний гуманізм особливо яскраво проявляється в галузі найрізноманітніших форм освіти, якою охоплені мільйони радянських людей.

У царській Росії переважну кількість населення становили селянство, кустарі і ремісники. Проте освіту вище початкової мали здебільшого вихідці з класів капіталістів, поміщиків, чиновників, служителі культу і члени їх сімей — всього 1 млн. 400 тис. чол. (за даними перепису населення 1897 р.) [14, 13]. У 1915 р. в царській Росії було всього 27% письменних, при цьому в Середній Азії (Туркестан) — 6%, на Кавказі — 17%, у Сибіру — 16%. А письменність серед жінок Середньої Азії становила всього 3% [13, 1].

У наші дні різними формами навчання в СРСР охоплено 73,6 млн. чол., або більше як одна третина населення країни. Це — майже в сім разів більше, ніж у 1914 р. Про те, як зростає за Радянської влади кількість людей, охоплених навчанням, яскраво свідчать дані таблиці [13, 2].

Соціалізм відкрив широкий простір для розвитку літератури і мистецтва. Література і мистецтво самі по собі належать до суб'єктивного фактора, але вони є важливою умовою формування нової радянської людини, гуманістичних суспільних відносин, тому їх можна віднести також до об'єктивних основ соціалістичного гуманізму. «Радянська література і мистецтво, — сказано в Програмі КПРС, — пройняті оптимізмом і житте-

Форма навчання	Навчальний рік			
	1914/15	1940/41	1960/61	1966/67
Всього навчалось (тис. чол.)	10 588	47 547	52 600	73 559
У тому числі:				
в загальноосвітніх школах усіх форм	9656	35 552	36 187	48 170
у вищих навчальних закладах	127	812	2396	4123

стверджуючими комуністичними ідеями, відіграють велику ідейно-виховну роль, розвивають в радянській людині якості будівника нового світу. Вони покликані бути джерелом радощів і натхнення для мільйонів людей, виражати їх волю, почуття й думки, бути засобом їх ідейного збагачення і морального виховання» [4, 396].

Великі зміни, що мають глибоко гуманістичний характер, відбулися в соціальному житті нашої країни. Це, насамперед, рівність жінки з чоловіком в усіх сферах суспільного життя, що позитивно впливає на розвиток гуманістичних взаємовідносин між людьми, рівноправність соціалістичних націй, соціалістична демократія тощо.

Соціалізм створює всі об'єктивні умови для широкої участі народних мас у політичному житті країни, для вияву справжньої свободи трудівників: свободи від експлуатації, свободи совісті, вибору професії, місця роботи або навчання, свободи творчості та ін. Якраз це і розковує людину як особистість, пробуджує в ній почуття гордості, свідомість відповідальності перед самим собою і перед суспільством, в якому вона живе.

Соціалістична держава і демократія не тільки проголошують ці права і свободи, але й реально гарантують їх здійснення. Реальна гарантія здійснення цих прав і свобод забезпечується соціалістичним законодавством і соціалістичною системою господарства, яка ліквідувала кризи та безробіття і передала в розпорядження народу матеріальні засоби, що дають можливість громадянам повністю використовувати свої політичні права і свободи. Все це говорить про те, що при соціалізмі існує справжня свобода особистості, свобода для всіх трудящих, створено умови для розвитку кожного члена суспільства, для вияву його творчих сил і здібностей.

Соціалістичний гуманізм визначається інтересами робітничого класу. Але в той же час він є виразом загальнолюдських прагнень, оскільки, звільняючи себе, робітничий клас створює умови для звільнення всіх людей. Тому наш гуманізм має інтернаціональний характер. Ідея пролетарського інтернаціоналізму,

яка завжди була провідним принципом комуністичного руху, дістала нове яскраве втілення в економічному, політичному та оборонному співробітництві суверенних соціалістичних держав, що особливо яскраво виявилось під час чехословацьких подій у серпні 1968 р., а також у тій великій допомозі, яку постійно надає наш народ країнам, що стали на шлях некапіталістичного розвитку.

Таким чином, у будь-якій сфері життя радянського суспільства створено об'єктивні передумови для всебічного розвитку особи і гуманістичних взаємовідносин між людьми. Соціалізм зробив для розвитку людей праці набагато більше, ніж усі попередні суспільно-економічні формації, взяті разом. Збулося передбачення В. І. Леніна про те, що «тільки з соціалізму почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі більшості населення, а далі всього населення» [3, 428—429].

Ми стисло охарактеризували лише найважливіші об'єктивні основи соціалістичного гуманізму. Розміри статті не дозволяють зупинитися докладніше на таких важливих об'єктивних факторах соціалізму, як демократія, гуманістичний характер наших законів тощо, які, на наш погляд, є також важливими об'єктивними основами соціалістичного гуманізму, умовою його існування й розвитку і ще раз підтверджують великий гуманістичний зміст марксистсько-ленінського вчення і нашого суспільного ладу.

Краткое содержание

В статье делается анализ важнейших объективных основ социалистического гуманизма. Кратко раскрываются взгляды классиков марксизма-ленинизма на гуманизм и его дальнейшее развитие и обогащение КПСС и братскими коммунистическими и рабочими партиями. Дается критика реакционных буржуазных, ревизионистских и сектантских взглядов по данной проблеме.

На основе теории и практики коммунистического строительства в нашей стране, а также строительства социализма в странах народной демократии раскрываются такие важнейшие объективные основы подлинного гуманизма, как наличие социалистического способа производства, способствующего развитию научно-технической революции и творческого труда, общественного и государственного строя и обусловленных ими новых общественных отношений.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 6.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 25.
4. Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС. К., 1962.
5. Материалы ХХІІІ съезда КПСС. М., 1967.

6. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967.

7. Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму. К., 1967.

8. П. Ю. Шелест. Доповідь на Уроchinстому засіданні ЦК КП України та Верховної Ради УРСР 24 грудня 1967 р.—«Радянська Україна», 1967, 24 грудня.

9. За высокую идейность в литературе и искусстве (по материалам зарубежной печати). М., ИЛ, 1963.

10. Коммунизм — высшее воплощение гуманизма. М., Политиздат, 1964.

11. Джон Льюис. Социализм и личность. М., ИЛ, 1963.

12. Об итогах выполнения Государственного плана развития народного хозяйства СССР в 1967 г. Сообщение ЦСУ СССР.—«Правда», 1968, 25 января.

13. Приложение к журналу «Народное образование», 1967, № 12.

14. Е. Струков. Всестороннее и гармоническое развитие личности. М., 1963.

ГУМАНІСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР КОМУНІСТИЧНОГО ПРОГРЕСУ

В сучасну епоху переходу людства від капіталізму до комунізму важливого значення набуває не лише визначення головного напрямку суспільного прогресу і його історичних перспектив, але й аналіз найбільш гуманістичного за своїм характером комуністичного типу соціального прогресу.

Актуальність проблеми гуманізму під час побудови комуністичного суспільства обумовлюється не лише силою його впливу на загальний розвиток сучасної історії, але й тією винятково гострою боротьбою, яка розгорнулась протягом останніх років навколо проблеми соціального прогресу взагалі, проблеми гуманізму, тобто людини та людських відносин зокрема. Ці проблеми перебувають у центрі дискусій, які ведуться протягом останніх двох десятиріч на міжнародних конгресах і симпозіумах філософів, соціологів та істориків. Причому як в усних виступах, так і в своїх статтях та книгах буржуазні філософи та соціологи не лише не дають відповіді на питання про перспективи розвитку людського суспільства та ролі й місця особи в історичному процесі, але й навмисне ускладнюють його розв'язання.

Імперіалістична буржуазія, налякана успіхами комунізму і неспроможна протистояти його переможній ході, намагається всіляко перешкодити прогресивному розвитку суспільства, а її ідеологи підводять відповідну теоретичну базу для реакційної політики сучасної буржуазії. Відомо, зокрема, що одні буржуазні соціологи (Огборн, Тойнбі) відверто заперечують суспільний прогрес; інші (Рассел, Макківер і Пейдж) уявляють прогрес як суб'єктивно-етичне поняття, яке, нібито внаслідок того, що не може бути перевірене й опробоване емпіричним шляхом, втрачає будь-яку наукову вартість. Нарешті, треті (Ростоу) твердять, нібито прогрес можливий лише на основі капіталізму. Як бачимо, всі без винятку сучасні буржуазні соціологи заперечують суспільний прогрес як об'єктивну закономірність поступального руху суспільства від капіталізму до комунізму.

Заперечення об'єктивних закономірностей, крайній песимізм у розв'язанні проблеми людини і її місця в соціальному про-

гресі, відірваність від життя, небажання враховувати практику останніх десятиріч, страх перед класовим аналізом та намагання ухилитись від справжніх соціальних проблем сучасності — ось типові риси переважної більшості виступів буржуазних соціологів на XIII Міжнародному конгресі філософів у Мексичі в 1963 р.

Незважаючи на те, що вони у своїх виступах багато уваги приділили проблемі людини, їх уявлення в цьому відношенні позбавлені справжнього наукового підходу, відзначаються безпорадністю й абстрактністю міркувань про гуманізм, цілком відірвані від життя. У кращому випадку буржуазні соціологи обмежуються декларативними заявами про миролюбність, розсудливість тощо. Це й не дивно, бо клас, інтереси якого вони захищають, всією своєю внутрішньою та зовнішньою політикою демонструє крайній аморалізм.

У сучасних умовах комуністична суспільна формація є кращим спадкоємцем і носієм соціального прогресу й гуманізму, бо вона демонструє справжню турботу про людину, створює найсприятливіші умови для її розвитку. В міру того, як все ширше і глибше розкривається гуманістичний зміст комуністичного прогресу, а народи соціалістичних країн досягають все більших успіхів у будівництві нового суспільства, на Заході все старанніше проповідується необхідність «гуманізації» соціалізму. Насправді ж, як показали події в Чехословаччині, така лицемірна турбота ворогів соціалізму про його «удосконалення» шляхом «гуманізації» переслідує мету дискредитувати новий суспільний лад, а потім під приводом його покращання реставрувати капіталізм. Це намагалася здійснити на практиці «тиха» контрреволюція в Чехословаччині, яка прикривала свої підступні дії лозунгом «гуманізації» соціалізму.

Найприкріше те, що люди, які вважають себе «найвідданішими» бійцями за соціалізм і навіть претендують на право представляти «марксизм сучасної епохи», теж вороже ставляться до гуманізму. Зокрема, група Мао Цзе-дуна повністю заперечує гуманістичний зміст комунізму. Посилаючись на те, що гуманізм як ідейна течія виник в середовищі буржуазних просвітителів, китайські керівники вважають гуманізм буржуазною ідеологією, несумісною з соціалізмом і комунізмом. Виступаючи проти гуманізму, вони насправді ж потрапляють в обійми ідеологів імперіалізму.

Отже, проблема гуманізму, зокрема гуманістичного характеру комуністичного типу суспільного прогресу, в сучасну епоху стала предметом гострої ідейної боротьби на світовій арені, де триває безкомпромісне протистояння сил соціалізму і прогресу проти сил імперіалістичної реакції і регресу.

Відомо, що гуманізм дослівно означає «людяність». Поняттям «гуманізм» у найширшому розумінні характеризується про-

гресивний напрям суспільної думки, кращі представники якого вважають людину найбільшою цінністю, захищають її гідність і право на щастя, відкидаючи все те, що є злом для людини. З ідеалом гуманізму тісно пов'язані уявлення людей про свободу, демократію, рівність і справедливість.

Гуманізм — поняття конкретно-історичне. Його ідеї зародилися ще в стародавньому світі і розвивалися передовими мислителями пізніших історичних епох. Але, як правило, то були ідеї абстрактного гуманізму, в яких нічого не говорилося про реальні шляхи поліпшення життя трудящих. Це в повній мірі стосується ідей гуманізму, що їх висували Сен-Сімон, Фур'є, Оуен та інші утопічні соціалісти. У цьому виявилась класова обмеженість мислителів домарксівського періоду.

За своєю природою і сутністю, за своїм змістом та соціальною функцією гуманізм є ідеологією трудящих. Чесне трудове життя завжди облагороджувало людей, а бездіяльність морально спустошувала їх. Спілкування трудящих у процесі виробництва матеріальних благ виробляло у них взаємоповагу. Ця повага і стала важливою моральною основою і сутністю гуманізму. Отже, праця — це об'єктивне джерело гуманізму, а люди праці — справжні носії його. Цього якраз і не розуміли соціалісти-утопісти, а тому вони не змогли поєднати свої гуманістичні ідеї з реальним рухом мас за звільнення від соціального гноблення та експлуатації.

К. Маркс і Ф. Енгельс були першими, хто протиставив ідеям абстрактного гуманізму реальний гуманізм, заснований на теорії наукового комунізму. Оскільки гуманізм вважає вищою метою людського буття служіння людині, а комунізм покликаний практично здійснити цю мету, то комунізм і гуманізм нерозривно, органічно пов'язані. Називаючи комунізм реальним гуманізмом, основоположники марксизму фактично мали на увазі поняття «комунізм», адекватне поняттю «гуманізм».

Науковий комунізм поставив своїм завданням змінити умови існування людини — як природні, так і соціальні, щоб створити справжнє щастя для людей, реальні умови для всебічно гармонійного розвитку людської особистості. У цьому — найвищий гуманізм наукового комунізму. Взагалі, науковий комунізм і гуманізм стали теоретичним прапором боротьби трудящих за революційне перетворення суспільства на нових, соціалістичних засадах. Але те, що сторіччя тому було лише науково обгрунтованою теоретичною проблемою і політичним завданням, у наші дні стало реальною дійсністю. Тепер ідеї наукового комунізму і гуманізму практично існують, живуть, втілюються в діяльності сотень мільйонів людей, які будують нове суспільство.

В сучасну епоху саме комунізм виступає прапороносцем соціального прогресу і гуманізму. Революційний перехід від капіталізму до соціалізму знаменує докорінний поворот у всесвітній

історії, коли, за визначенням Маркса, завершується передісторія людського суспільства [1, 7] і починається справжня історія людства, коли історичний процес позбувається антагоністичного характеру і здійснюється вже не в формі соціальних конфліктів, а в формі планомірного поступального розвитку, що спирається на наукове пізнання об'єктивних закономірностей та свідому історичну творчість народних мас, коли усуваються всі перешкоди і відкривається необмежений простір для повного, всебічного і практично нескінченного прогресу всього суспільного життя.

Завдяки утвердженню суспільної власності на засоби виробництва комуністична формація забезпечує становлення нового характеру відносин, що базуються на співробітництві і взаємодопомозі вільних трудівників, на ідейній та моральній єдності всіх людей, що будують нове життя. Створюючи економічні та соціально-політичні передумови, що відповідають вимогам справжнього людського життя, комунізм таким чином забезпечує практичне становлення гуманізму не на словах, а на ділі. Ліквідувавши соціальну нерівність і класовий антагонізм, нерівність народів, націй і рас, привівши в дію сили, які не роз'єднують, а об'єднують людей, комунізм виступає як єдиний суспільний лад, здатний послідовно і гуманістично розв'язати проблему людини й розвитку особи.

Ідеологи імперіалізму твердять про несумісність гуманізму з комунізмом, посилаючись на те, що комуністи виступають за насильницьке розв'язання корінних соціальних проблем. Насправді ж комунізм — найгуманніший суспільний лад, бо він повністю звільняє людину від усіх форм соціального пригноблення (економічного, класового, національного і расового) та створює умови для досягнення справжньої свободи, гармонійного розвитку людини. Попередньою необхідною умовою для досягнення цієї мети є ліквідація панування експлуататорів та встановлення влади трудящих. Оскільки експлуататори добровільно не здають своїх позицій, то в трудящих немає інших засобів для свого звільнення, крім боротьби. Класова боротьба, яку розгортають трудящі проти експлуататорів, ведеться в ім'я утвердження вищої соціальної справедливості — знищення експлуатації людини людиною, а тому вона є винятково гуманною. Саме класова боротьба і її вища форма — соціалістична революція — є найяскравішим виявом соціального прогресу і важливою рушійною силою суспільного розвитку. Інша справа, в якій формі — мирній чи немирній — здійсниться соціалістична революція. Але це вже залежить не стільки від трудящих, скільки від поведінки самих експлуататорів. Пролетаріат зацікавлений у мирному здійсненні соціалістичної революції. Оскільки ж буржуазія протидіє цьому, то він змушений силою відібрати в неї владу в ім'я побудови суспільства справжнього

гуманізму. Взагалі, соціалістична революція — це найгуманніший акт історії.

Деякі ідеологи імперіалізму, твердячи про несумісність гуманізму і комунізму, посилаються на те, що в соціалістичних країнах ще не створено достатку матеріальних і духовних благ, не встановлено повної рівності людей, не досягнуто їх всебічного гармонійного розвитку. У той же час вони всіляко вихваляють «переваги» буржуазного способу життя, пропагують ідеї «народного», «гуманного» капіталізму, «держави загального благоденства» і т. п. Всі ці байки про «гуманний» капіталізм не можуть ввести в оману трудящих людей.

А чого варті лицемірні гімни буржуазному гуманізму, що їх співають душители національно-визвольної боротьби! Яких тільки варварських засобів не застосовують американські агресори у розв'язаній ними війні проти в'єтнамського народу, щоб зломити його волю до боротьби за свободу і право на незалежність? Лише методи гітлерівських фашистів можуть зрівнятися з сучасним варварством американського імперіалізму у В'єтнамі. Свої звірства вони прикривають брехливими твердженнями про миролюбність і гуманну місію. Але якщо розбій і варварство американських агресорів у В'єтнамі прикривається байками їх ідеологів про миролюбність, свободу, демократію і навіть гуманізм, то про який же маразм буржуазної ідеології свідчить таке «людинолюбство»!

Відносно ж спроб ідеологів імперіалізму заперечувати гуманний характер соціалізму на тій підставі, що, мовляв, він не забезпечив розподілу за потребами, встановлення повної рівності людей, то ці «аргументи» безпідставні. Як відомо, марксизм-ленізм ніколи не розглядав першої фази комунізму — соціалізм — як такий суспільний лад, що розв'язує абсолютно всі соціальні проблеми. Окремі з цих проблем, як досягнення достатку матеріальних і духовних благ, повна рівність людей і всебічний гармонійний розвиток кожної особи, будуть вирішені лише на вищій фазі комуністичної формації.

Важливою передумовою і вихідним пунктом для оцінки справжнього гуманізму повинен бути аналіз того об'єктивного процесу, завдяки якому людина практично виділяє себе з природи, тобто аналіз головної сфери людської діяльності — матеріального виробництва. Характер історично конкретного способу виробництва справляє вирішальний вплив на становище людини в суспільстві, на способи розв'язання проблеми людини і людських відносин.

Оскільки людина — суспільна істота і може розвиватися тільки в суспільстві, то для її нормального функціонування й розвитку необхідні відповідні умови суспільного життя. Але для того, щоб прогрес у матеріальній сфері супроводжувався відповідно прогресом духовним, а більшість населення могла в пов-

ній мірі користуватися благами цивілізації, потрібен такий суспільний лад, при якому відношення між людьми будувалися б не на пануванні і підкоренні, а на основі співробітництва і взаємодопомоги. Реальні, рівні для всіх можливості створюються лише в умовах комуністичної формації.

Оскільки першою й основною умовою життя людей є задоволення їх матеріальних запитів і потреб, то мірилом гуманізму суспільного ладу є здатність забезпечувати ці потреби, ступінь турботи про людину. Перевага комуністичного прогресу перед усіма попередніми історичними типами соціального прогресу в тому й полягає, що він спирається на якісно новий спосіб виробництва, мета якого — найповніше задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих. Така гуманна мета виробництва не була властива жодній з попередніх формацій. Вона об'єктивно зумовлена суспільною власністю на засоби виробництва, а найважливішим засобом для досягнення її є забезпечення невинного зростання суспільного виробництва, його вдосконалення на основі найновіших досягнень світового науково-технічного прогресу.

Уже при соціалізмі забезпечується рівність людей у відношенні до засобів виробництва; гуманістичний принцип «кожний — по здібностям, кожному — по праці» вперше втілюється в життя. У всіх людей праця стала джерелом матеріального добробуту і духовного багатства, основним критерієм цінності людини в суспільстві. Гуманізм соціалістичного ладу полягає в тому, що він вперше в історії поставив життєвий рівень народу в безпосередню залежність від ступеня розвитку матеріального виробництва і продуктивності суспільної праці й таким чином відкрив кожному трудящому шлях до найповнішого задоволення матеріальних та духовних потреб.

Розв'язуючи завдання комуністичного будівництва і спираючись на успіхи в розвитку економіки, Комуністична партія виявляє невтомну турботу про поліпшення життя радянських людей. Це знайшло своє відображення в Директивах¹ нового п'ятирічного плану, якими передбачено підвищити заробітну плату робітників і службовців у середньому не менше як на 20%, а прибутки колгоспників — на 35—40%, реальний життєвий рівень усього народу — на 30%.

Одним з найбільш яскравих і відчутних проявів гуманізму соціалістичного ладу є організація безкоштовної державної медичної допомоги народові, а також гарантоване матеріальне забезпечення по старості, на випадок хвороби і втрати працездатності. Жодна капіталістична країна не може зрівнятися з нашою соціалістичною Вітчизною щодо такої високої гуманності в турботі про людину, її життя й здоров'я. Лише в умовах комуністичної суспільної формації людина є найціннішим капіталом, вона перебуває в центрі уваги і турботи суспільства.

Глибоким гуманізмом проїнята постійна турбота Комуністичної партії про поліпшення побутових умов населення. У нашій країні небаченими темпами розгорнулося житлове будівництво. Ліпше за останні одинадцять років половина населення нашої країни одержала нові квартири і поліпшила свої житлові умови.

Для створення кращих умов життя, гідних комуністичного суспільства, всьому радянському народові доведеться докласти величезних зусиль. Адже комунізм — справа рук самого народу. Тому, виявляючи постійну турботу про благо і процвітання народу, наша партія проводить велику організаторську роботу по залученню всіх радянських людей до створення матеріально-технічної бази комунізму.

Ще К. Маркс відмічав, що лише на основі створення матеріально-технічної бази комунізму буде підготовлено умови, завдяки яким всі джерела багатств поллються суцільним потоком [2, 21]. Нині наш народ успішно працює над розв'язанням цього завдання. Лише за роки семирічки обсяг промислового виробництва зріс на 84 %, майже подвоїлись основні виробничі фонди народного господарства.

Успішному розв'язанню важливого програмного економічного завдання значною мірою сприятиме здійснення нового п'ятирічного плану, за яким передбачається зростання промислового виробництва на 47—50 %, збільшення обсягу всього сукупного суспільного продукту на 40 %. Визначаючи головне завдання нового п'ятирічного плану, ЦК КПРС у Звітній доповіді XXIII з'їзду партії підкреслює, що воно «полягає в тому, щоб на основі всемірного використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності і продуктивності праці забезпечити дальше значне зростання промисловості, високі сталі темпи розвитку сільського господарства і завдяки цьому добитися істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культурних потреб всіх радянських людей» [3, 39].

З метою кращого забезпечення матеріальних запитів населення планом передбачається збільшення виробництва предметів споживання на 43—46 % проти 36 % у минулому п'ятиріччі. Не менш важливе значення матимуть нові заходи по зближенню рівнів життя сільського і міського населення, подоланню істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, переведенню робітників на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями, пенсійному забезпеченню колгоспників та багато інших. Все це свідчить, що піднесення матеріального добробуту народу є предметом постійної турботи партії, яка ставить своїм завданням забезпечити для нашого народу найвищий життєвий рівень порівняно з будь-

якою капіталістичною країною. Безсумнівно, що спільними зусиллями партії і народу це завдання буде розв'язане. Здійснення комуністичного принципу «кожний — по здібностям, кожному — по потребах» [3, 21] буде найвищим виразом комуністичного гуманізму.

Відомо, що матеріальне життя є головною і визначальною, але не єдиною сферою людського життя. Важливою галуззю життя і діяльності людини є також культура. Засоби і рівень задоволення культурних потреб визначають ступінь гуманності суспільного ладу.

Культура як сукупність досягнень суспільства у його матеріальному і духовному розвитку відіграє величезну роль у забезпеченні прогресу людства. Її призначення — служити людству. Однак в антагоністичних формаціях експлуататорські класи прагнуть привласнити собі всі здобутки культури, відсторонити від неї трудящих, а поширення культури в масах нерідко розглядається ними як зниження рівня культури суспільства. Лише перемога соціалістичної революції і перехід до нового типу суспільних відносин забезпечили умови для оволодіння народом здобутками культури.

Соціалістична культурна революція, будучи законною спадкоємицею всіх прогресивних, позитивних культурних цінностей, досягнень і традицій минулого, «закономірним розвитком тих запасів знань, які людство виробило» [5, 251], ліквідувала властиве експлуататорському ладу відчуження трудящих від культури і зробила її надбанням найширших мас народу. У ході культурної революції залучено широкі маси до активної участі в політичному і суспільному житті. Наприклад, тільки в Радах різних ступенів нині працює понад 2 млн. обранців народу. Крім того, у своїй роботі Ради спираються на органи суспільної самодіяльності, які об'єднують більше як 23 млн. активістів.

Гуманізм комуністичного суспільства полягає в тому, що він відкриває трудящим вільний доступ до освіти і науки, а духовні цінності робить дійсним надбанням народу. У нашій країні щорічно понад 70 млн. чоловік навчається в загальноосвітніх, професійно-технічних, середніх і вищих навчальних закладах або ж охоплені іншими видами навчання. У різних галузях народного господарства і культури країни працює більше як 12 млн. спеціалістів, у тому числі близько 5 млн. — з вищою освітою.

Завдання, які постали перед радянським народом у процесі створення матеріально-технічної бази комунізму, бурхливий розвиток науки і техніки зумовили необхідність дальшого піднесення загальноосвітнього і технічного рівня підростаючого покоління. Якщо при соціалізмі введення обов'язкової восьмирічної освіти для дітей шкільного віку було визначним завоюванням, то в умовах розгорнутого будівництва комунізму народна осві-

та підноситься на новий, вищий рівень. Здійснюється перехід до загальної середньої освіти.

Одним з яскравих виявів гуманності соціалістичного ладу є розвиток свободи особи. Свобода особи — історична категорія. З розвитком соціального прогресу розвивається і свобода людей, яка в антагоністичних формаціях завойовувалась у жорстоких битвах з експлуататорами. Так, принцип свободи особи, формально проголошений у буржуазному суспільстві, є наслідком довгої й наполегливої боротьби мас. Свобода особи в умовах капіталізму обмежена, вона, по суті, зводиться до права приватної ініціативи, до права капіталістів на експлуатацію. Навіть ті врізані свободи, що проголосила буржуазія в період свого висхідного розвитку, не забезпечуються для трудящих.

Марксизм вимагає конкретного підходу до розуміння свободи: свободи — для кого? свобода — від чого? свобода чого? Наукова відповідь на ці питання є такою: свобода від експлуатації і духовного рабства, свобода для більшості, для трудящих, свобода праці і творчої діяльності на благо всього суспільства. Це й є та свобода особи, яку забезпечує соціалізм. У соціалістичних країнах людина повністю звільнена від експлуатації, від загрози безробіття, від страху перед наступним днем. Їй надано широкі можливості для розвитку своїх творчих сил і здібностей. В цьому знаходить свій конкретний вираз гуманістичність соціалістичних суспільних відносин. В міру руху від соціалізму до комунізму на основі поступового нагромадження засобів і можливостей суспільство забезпечує постійний, всебічний і гармонійний розвиток особи.

Ідеологи імперіалізму твердять, нібито комунізм — це зрівнялівка, ігнорування особи тощо. Це — грубий наклеп на комунізм, бо лише в умовах комуністичного типу суспільного прогресу створюються умови, необхідні для розвитку сил і здібностей людей. Ще Маркс передбачив, що знищення приватної власності забезпечить повне звільнення особи, що лише в колективі можлива особиста свобода. Справжня свобода особи, її гармонійний розвиток, культурне життя гарантуються всім соціально-економічним і політичним ладом комуністичної суспільної формації.

Аналізуючи гуманістичний характер комуністичного прогресу, який проявляється в постійній турботі суспільства про створення найсприятливіших умов життя для всіх людей, не варто уявляти справу так, що вже на сучасному етапі розвитку комуністичної формації цілком перемогли принципи комуністичного гуманізму. Подібно до того, як комуністичний прогрес є процесом поступального руху суспільства вперед до досягнення кінцевої мети трудящих, комуністичний гуманізм являє собою процес, різні ступені якого обумовлюються рівнем економічного, соціального і культурного розвитку комуністичної формації. Але

вже ті гуманістичні перетворення, що були здійснені на соціалістичній фазі комуністичної формації, перевершують найсміливіші мрії видатних гуманістів минулого.

Краткое содержание

В статье показывается, как с утверждением нового исторического типа социального прогресса — коммунистического прогресса — гуманизм впервые в истории обретает соответствующую его природе объективную базу. В условиях коммунистической общественно-экономической формации создаются реальные возможности и предпосылки для утверждения гуманизма как выражения подлинного человеколюбия. На конкретном материале развития советского общества прослеживается процесс утверждения нового гуманизма коммунистического типа в важнейших сферах человеческой деятельности: экономической, политической, социальной и культурной. Указываются перспективы дальнейшего развития коммунистического гуманизма в процессе перехода общества от социализма к высшей фазе коммунистической формации.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19.
4. Матеріали XXIII з'їзду КПРС.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 31.

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ НАУКИ ТА ІДЕОЛОГІЇ

Сучасна ідеологічна боротьба двох полярних систем знаходить своє відображення в суспільних науках у формі традиційно антагоністичних напрямів — матеріалізму та ідеалізму.

Ідеалізм, що панує в буржуазній ідеології, втрачає реальну основу, тому й намагається відстояти свої позиції, обґрунтовуючи різноманітні ідеї «неідеологічної суспільної науки». Проте за своїм змістом буржуазні соціологічні концепції залишаються апологетичними. Вони лише прикривають своє класове спрямування силкуванням «звільнення» науки від ідеології (позитивізм) або відокремлення ідеології від науки (екзистенціалізм). Історія розвитку буржуазної думки — перше свідчення класового змісту всіх соціальних теорій: і тих, що намагаються «деідеологізувати» суспільні науки, і тих, що відривають світоглядну проблематику від наукового вирішення.

Позитивізм як напрям виступив у першу чергу проти самої можливості вирішення філософських питань як ідеологічних. Тому соціологія, що ґрунтується на його методологічних принципах, поступово викинула за борт такі основні поняття наукового розв'язання суспільних проблем, як ідея історичного прогресу, поняття суспільно-економічної формації, закону причинності і т. д. Якщо для засновників позитивістської соціології О. Конта і Г. Спенсера ідея еволюційного розвитку ще виступає деяким методологічним принципом, то їх послідовники, починаючи з Дюркгейма і Вебера, все більше схилиються до метафізики, розглядаючи суспільство як незмінну «даність». Ця «еволюція» ідеї еволюції зрозуміла. Вона відбувалася під тиском економічного інтересу буржуазії, ставлення якої до науки на той час набуло двоїстого характеру. Здійснюючи як панівний клас організацію всіх сторін суспільного життя, вона потребує для своєї практичної діяльності певної інформації відносно соціальних структур і їх функцій. Але вже сама постановка проблеми суспільного розвитку загрожує її становищу, бо ставить під сумнів вічність і незмінність існуючого стану речей.

Поряд із цим у більшості буржуазних теорій відбувся також процес заміни «глобального» вивчення суспільства як певної

цілісності, де взаємозв'язок явищ і процесів розглядається за аналогією до організму, диференційованим вивченням діяльності людини, де увага здебільшого зосереджується на безпосередніх факторах формування її соціальної поведінки. Це теж не випадково. З ускладненням соціального організму і зростаючою класовою самосвідомістю пролетаріату та інших верств трудового населення існуюче державно-бюрократичне управління має бути доповнене іншими формами непрямого, опосередкованого примусу. Механізм цього додаткового примусу і виробляють буржуазні теорії. Саме з цією метою вони висувають «людську» проблематику як вузлове питання свого аналізу.

Зовні революційний курс прихильників «деідеологізації» (позитивізм), закликаючи до керівництва одним лише досвідом, зводить теорію до суми інформації вузько прикладного значення. Така позиція далека від справжньої науки. Переслідуючи мету теоретичного обеззброєння непідготовлених людей, вона підриває їх віру в наукову філософію.

Ленінський принцип партійності суспільних наук стверджує нерозривну єдність науки та ідеології. У даному разі нас цікавить характер цієї єдності, взаємозв'язку і взаємовпливу двох суспільних явищ.

У радянській філософській літературі є дві точки зору щодо вирішення цього питання. Перша стверджує тотожність ідеології та науки (найгрунтовніше захищає її Г. М. Гак у праці «Вчення про суспільну свідомість у світлі теорії пізнання»): «...Всяка теорія, навіть якщо вона помилкова, не говорячи вже про істинну теорію, виступає у вигляді певних понять, тверджень, формул, законів і т. д. Тому немає підстави виділяти науку взагалі в форму суспільної свідомості. Між наукою і теорією жодної відмінності немає» [4, 31].

Загальна думка висловлена у висновку: «...Ідеологія — це теорія». На думку автора цитованої роботи, «намагатися встановити будь-яку відмінність між ідеологією і теорією — значить, гратися словами» [4, 45].

Друга точка зору відокремлює ідеологічний та пізнавальний процеси, встановлюючи таким чином якісну відмінність між наукою та ідеологією. Проте розмежування двох тенденцій здійснюється не по лінії метафізичного протиставлення, а по лінії їх взаємного зв'язку (Келле, Ковальзон, Ядов та ін.).

Ми підтримуємо другу точку зору. І ось чому. І наука, і ідеологія відображають об'єктивно існуючі взаємозв'язки. Їх існування зумовлене наявністю двох тенденцій у самому реальному процесі розвитку суспільства. Інтереси реальної життєвої практики суспільної людини привели до нагромадження об'єктивних знань про природу і суспільство (наука), а інтереси різних діючих в історії класів знайшли свій теоретичний вираз в ідеології. Отже, змістом суспільної науки виступає саме об'єк-

тивна реальність, закономірні тенденції появи, розвитку і зміни суспільно-економічних формацій, а змістом ідеології виступає перш за все класовий інтерес. Таким чином, і пізнавальна, і ідеологічна тенденція мають реальну об'єктивну основу. Причому в самій суспільно-практичній діяльності об'єктивна основа пізнавальних та ідеологічних тенденцій виступає як єдина, нероздільна: безпосереднім виразом становнища людей у суспільстві, в системі матеріального виробництва є виробничі відносини, що визначають структуру суспільства, потреби, а через останні — і систему інтересів. Єдність існування матеріального та ідеального в дійсності відбивається у взаємозв'язку наукового та ідеологічного моментів.

Основна відмінність між наукою та ідеологією (за змістом) визначає специфічні функції кожної. Завдання науки — пізнавати об'єктивну істину, завдання ідеології — обґрунтувати класову теоретичну свідомість як свідомість епохи.

Трудність вивчення об'єктивних основ ідеології полягає в тому, що будь-який інтерес (індивідуальний, класовий чи загальний) не перебуває поза суб'єктом, а переломлюється через призму усвідомлення його особистістю. Тому загальний інтерес приховано міститься в індивідуальному. «Чистого» індивідуального інтересу в дійсності не існує. Приватний інтерес Маркс визначав як абстракцію «певного матеріального предмета і певної, рабської, підпорядкованої йому свідомості» [2, 151]. Завданням ідеології як загального виразу класового інтересу є абстрактне виявлення спільного, прихованого й обґрунтування його як загальнолюдського. Тут ми і наштовхуємося на проблему істинності чи хибності ідеології, що відбиває закономірність розвитку класового інтересу.

В. І. Ленін підкреслював релятивний характер ідеології. І це природно, оскільки класовий інтерес, що виступає ідеологічною зброєю в ідеях, зникає із зникненням цього класу. Історичний характер ідеології визначається вже самим її змістом. Тому «історично умовна всяка ідеологія, але безумовне те, що всякій науковій ідеології (на відміну, наприклад, від релігійної) відповідає об'єктивна істина, абсолютна природа» [3, 118].

Якщо суспільний клас виконав свою історичну місію й інтереси його не відповідають об'єктивній необхідності, то його ідеологія перестає бути науковою. Звідси — необхідність суперечності між потенційною можливістю реалістичного відображення дійсності і реакційним класовим інтересом, який примушує ідеологів (що представляють такий інтерес) корисливо перекручувати об'єктивну істину.

«...Віднині мова йшла вже не про те, правильна чи неправильна та або інша теорія, а про те, корисна вона для капіталу чи шкідлива, зручна чи незручна, узгоджується з поліцейськими міркуваннями чи ні. Безкорисливе дослідження поступається

місцем перед сутичками найманих¹ писак, безсторонні наукові досліді замінюються упередженою догідливою апологетикою» [1, 13].

Як теоретична класова самосвідомість застаріла ідеологія намагається виправдати своє існування і ще більше заплутується в суперечностях. Проте навіть у періоди співіснування різних суспільних систем ідеологія загниваючого класу не може не претендувати на науковість та об'єктивність. Більше того, ідеологи цього класу шукають розв'язання наукових проблем, але не на об'єктивній основі. Звідси і помилковість методології. Суперечливий вплив сучасної буржуазної ідеології на науку полягає в тому, що вона не дає можливості оптимального розв'язання проблем, що їх наука вже висунула.

Об'єктивна тенденція розвитку науки породжує проблеми, від розв'язання яких залежить процес досягнення істини. Проте рамки буржуазної ідеології обмежують цей об'єктивний процес. Це видно на прикладі розвитку основних напрямів сучасної буржуазної соціології. Той факт, що більшість із них так чи інакше мають метою свого дослідження людину, — не випадковий. Інтереси монополістичного капіталу можна задовольнити лише за умов, коли людина як суб'єкт суспільної діяльності, діятиме в бажаному для нього (капіталу) напрямі. Саме цю зацікавленість правлячого класу і відбиває емпірична соціологія як у декларованих нею вихідних принципах, так і в спрямованості самого наукового пошуку. Буржуазна емпірична соціологія проголошує, скажімо, необхідність виходити не з якихось бажаних нам уявлень відносно напрямку розвитку суспільних явищ, а брати соціальне життя як «даність», що залишається незмінною в своїй основі, зазнаючи лише другорядних, поверхових змін. Вони видають цей підхід як дійсно і єдино науковий. Коли це так, коли наявні суспільні структури оголошуються незмінними, то логічно, що за єдине завдання соціології видається пошук найефективніших шляхів пристосування людини до діяльності в системі цих структур.

Отже, соціологія під тиском пануючої ідеології зводиться до соціальної педагогіки, а вивчення особистості — до пошуків найбільш вдалих засобів її соціалізації. Таким чином, особистість розглядається лише як об'єкт суспільних відносин, а той факт, що вона є суб'єктом суспільних відносин, замовчується. І в цьому видно безпосередню зацікавленість правлячого класу: він хотів би мати настільки «соціалізованих» індивідів, щоб безперешкодно жонглювати ними відповідно до власних уподобань.

До цього ж висновку приводить і критичний аналіз екзистенціалізму. Зовні він виступає як пряма протилежність емпіричної соціології. Якщо остання вбачає свою мету в пошуках найефективніших засобів підкорення індивіда існуючим суспіль-

ним порядкам, то екзистенціалізм декларує критичне ставлення до капіталістичної дійсності. Вона, на їх думку, є «чужою» природі людини. Ця дійсність через існуючі в ній моральні настанови (систему цінностей) прагне стандартизувати особистість, зробити її такою, як всі, позбавити внутрішнього світу. Тому, щоб у цих умовах зростаючого загального з'ясування людина могла зберегти свою індивідуальність, вона має зробити над собою зусилля і не «втікати» від самої себе, а шляхом внутрішньої рефлексії в глибині свого «Я» здійснити самопроект, тобто вибрати власну позицію.

У цій опозиції до капіталістичної дійсності є певна гуманістична тенденція. Але справа в тому, що це — різновид буржуазного гуманізму і як такий він не сягає далі доброго побажання. І ось чому. Як певна сукупність етичних поглядів екзистенціалізм примикає до тих теорій, котрі вважають моральне самовдосконалення єдиним засобом розв'язання всіх соціальних проблем. За їх вченням людина має «здійснити себе» шляхом самовиховання. Але матеріал для виховання вона діставатиме з того ж суспільного середовища, в якому відбувається її соціальна діяльність. Виховання є засвоєнням людиною тих моральних та правових принципів, що діють у даному суспільстві, тобто певних норм цінності. У капіталістичному суспільстві панівною виступає буржуазна система цінності. Саме її завоюватиме особистість у процесі самовиховання. Тому, незважаючи на свій зовнішній протест і показний гуманізм, екзистенціалізм фактично також ставить на меті виховання людини в буржуазному дусі, і тут зникаються їх шляхи з емпіричною соціологією, а відмінність набуває лише характеру різних прийомів, що застосовуються для досягнення єдиної мети.

Наше ставлення до буржуазної науки враховує закономірності розвитку буржуазної духовної культури. Зброю критики реакційних висновків необхідно поєднати з позитивним розв'язанням тих проблем, що їх буржуазна соціологія поставила, а науково вирішити не може. Практика розвитку суспільних наук показує, що нігілізм щодо розв'язання ряду проблем обертається гальмом їх розвитку тільки тому, що вони висунуті буржуазною соціологією. Можливість ідеалістичного розв'язання соціологічних проблем закладена не стільки в особливостях нашого пізнання, скільки в соціальній основі, бо лише з розколом суспільства на класи з'явилася зацікавленість у перевернутому відображенні дійсності. І справа полягає не в тому, щоб протиставити науку ідеології, а в тому, щоб, по-перше, розкрити закономірність їх органічної єдності в суспільстві з класовими інтересами, по-друге, диференційовано підходити до оцінки теорій та ідей певної історичної епохи.

Чому марксизм не можна відмежувати від розвитку всієї філософської думки? Тому, що він увібрав раціональні зерна,

здобуті попередниками. А цей раціональний момент збігається з науковим елементом у суспільних теоріях. Завдання послідовників марксизму полягає у звільненні елементу наукової істини від реакційного ідеологічного нашарування. Мова йде про цілком правомірне розмежування ідеології та науки. Суспільні науки і суспільна ідеологія — наслідок пізнання суспільних явищ. Проте в ідеології завжди є момент, що виражає суб'єктивний інтерес класу. І в разі незбіжності класового інтересу з об'єктивним ходом суспільного розвитку виникає необхідність відокремлення наукового погляду від ідеологічного тлумачення. Відносна самостійність пізнавального процесу приводить до вимоги звільнення матеріалізму минулого від ідеологічних перекручень.

Спрощенням було б вважати за ідеологію все, що має яскраво виражений класовий характер, а інше — власне наукою. Класовий характер суспільних наук пояснюється не тільки впливом на них ідеології, але й тим, що сама суспільна реальність, яка являє собою об'єкт їх дослідження, пройнята класовими суперечностями. Відображаючи їх зміст, наука не може не пояснювати, не давати їм оцінки, в чому проявляється її партійність, тому об'єктивні і суб'єктивні дані суспільних наук виступають у єдності з їх ідеологічним тлумаченням.

Сучасна буржуазна наука являє собою перекручену істину, де теорія пізнання (наука) виконує службову роль по відношенню до буржуазної ідеології. Спроби надати ідеології хоч би зовнішньої обґрунтованості і логічності впливають із суті об'єктивного процесу, коли справжні наукові висновки явно суперечать ідеології. Розв'язання цієї суперечності знаходиться поза рамками існуючої системи.

Суспільний прогрес, технічна озброєність, загальний рівень розвитку вимагають наукової оцінки, а інтереси класу протистоять об'єктивній істині. Тому гносеологічні теорії і погляди буржуазних філософів нерідко прямо і безпосередньо служать для обґрунтування і виправдання найреакційніших соціально-політичних доктрин. Не випадково проблеми наукового пізнання стають ареною гострої ідейної боротьби діалектичного матеріалізму проти ідеалістичної філософії. Закономірне прагнення до пізнання істини обмежується ідеологічними можливостями епохи.

За умови збігу класового інтересу з потребами пізнання істини виникає і розвивається дійсно наукова система суспільствознавства. Марксизм являє собою єдність науки та ідеології, тому що містить у собі об'єктивні знання про природу і суспільство і разом з тим виражає інтереси прогресивного класу (пролетаріату).

Історичний шлях формування ідеології пролетаріату був тісно пов'язаний з усією практикою революційної боротьби.

Незадовільне становище в системі суспільного виробництва примушувало пролетаріат висувати вимоги перш за все економічного характеру. Матеріальний інтерес вів до економічної боротьби — первісної форми протесту цього класу. Ясно, що в цей період не могло бути й мови про усвідомлений і цілеспрямований рух, оскільки він (клас) в силу об'єктивного становища не міг піднятися до більш високого рівня боротьби. Економічна боротьба, що безпосередньо виражає матеріальний інтерес, являє собою результат такого відношення між об'єктивним і суб'єктивним, коли об'єктивне протистоїть суб'єктивному, ще не озброєному ні досвідом боротьби, ні розумінням першого. Таким шляхом задовольняються лише найближчі матеріальні цілі. З усієї сукупності об'єктивних відносин суб'єкт (клас) виділяє тільки найближчі йому, намагаючись пристосуватись до всієї системи в цілому шляхом деяких поступок з боку панівного класу.

Політичний інтерес втілює в собі таке ставлення суб'єкта (класу) до реальної дійсності, в якому він (суб'єкт) протистоїть всій соціальній системі і вимагає її «зняття». Такого характеру політична боротьба набуває завдяки тісному зв'язку її з ідеологією, що чітко і ясно формулює завдання класу, озброюючи його духовно. Істинність пролетарської ідеології полягає в тому, що вона виражає загальний суспільний інтерес, втілений в інтересі прогресивного класу. Озброєна науковою методологічною основою, вона не лише претендує, але й реально здійснює наукове розв'язання назрілих проблем.

В ідеології пролетаріату знищується суперечність між класовим інтересом і науковою істиною. Це відбувається внаслідок природного прагнення пролетаріату відобразити об'єктивну істину. «Заінтересованість» пролетарського вчення полягає лише в спробі дати оцінку реальним подіям, не перекручуючи їх. Протиставлення пізнавальних та ідеологічних моментів, притаманне багатьом буржуазним вченням, внаслідок викривленого тлумачення ними тези про соціальну обумовленість знання, у марксизмі зникає. Він є такою теорією, яка містить в собі органічну єдність науки та ідеології. Істинне відображення суспільного життя в формі логічної категоріальної системи на базі вірної методологічної основи характеризує марксизм як справжню науку про суспільство, а, з другого боку, історичний матеріалізм обґрунтовує об'єктивну закономірність з урахуванням інтересів пролетаріату. Збіжність пролетарського інтересу з прогресивним розвитком забезпечує істинність марксистського світогляду. Органічна єдність науково-теоретичного і світоглядного моментів надає марксизмові широкі пізнавальні, теоретичні і практичні можливості.

В статье раскрывается сложная взаимосвязь общественных наук и идеологии. С этой целью выясняется реальная основа идеологии и общественной науки и вытекающие отсюда их общность и различие по содержанию и функциям. Особо рассматривается противоречивый характер в классовом обществе взаимодействия между потенциальной возможностью реалистического отражения действительности (наука) и реакционным классовым интересом, приводящим не только к извращению объективной истины, но и к смещению самой направленности научного поиска. Соответствующие аргументы приводятся для обоснования марксистской идеологии как действительно научной системы общественознания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Карл Маркс. Капітал, т. 1. К., 1952.
2. Маркс і Енгельс. Твори, т. 1, К., 1958.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 14. Вид. 4-е.
4. Г. М. Гак. Учение об общественном сознании в свете теории познания. М., Изд-во ВПШ АОН при ЦК КПСС, 1960.

МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ ПРО НАСТУПНИЦЬКИЙ ЗВ'ЯЗОК В ІСТОРІЇ

Основним змістом сучасного поступального руху історії є перехід людства від капіталізму до соціалізму і комунізму. Будівництво соціалістичного суспільства неможливе без використання досягнень попередніх епох. Тому важливою й актуальною проблемою, яка має не лише теоретичне, але й важливе практично-політичне значення, є проблема наступності в історії взагалі, в становленні й розвитку комуністичної формації зокрема. Кожна формація — це особлива ланка поступального розвитку суспільства, а історія суспільства є історія виникнення, розвитку і зміни суспільних формацій у результаті змін способів виробництва на основі розвитку продуктивних сил. Марксистсько-ленінська теорія суспільного розвитку висвітлює не лише поступальний характер історії людства, але й з'ясовує роль і місце наступності в прогресивному висхідному русі людства.

Найбільш наочним виявом наступницького зв'язку є суспільна історія, яка виступає не випадковим нагромадженням непов'язаних між собою подій, явищ, фактів, а як закономірний природничо-історичний процес, незалежний від волі й свідомості людей. «Маркс,— пише В. І. Ленін,— поклав край поглядіві на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що допускає всякі зміни з волі начальства (або, все одно, з волі громадянства й уряду), виникає й зміцнюється випадково, і вперше поставив соціологію на науковий ґрунт, встановивши поняття суспільно-економічної формації як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природно-історичний процес» [6, 120]. Завдання матеріалістичного розуміння історії полягає в тому, щоб відкривати закони руху історичного процесу, а також «простежити послідовні ступені цього процесу» в їх наступницькому зв'язку «і довести внутрішню його закономірність серед усіх позірних випадковостей» [3, 201].

Якщо в цьому плані розглядати відомі нам типи суспільства як сходження від нижчих його ступенів до вищих, то вони утворюють єдину ланку історичного процесу. Первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична су-

спільно-економічні формації виступають певними ступенями розвитку людської історії. Кожна наступна формація виникає на базі попередньої, є її продовженням. Марксизм-ленінізм розглядає такий процес як поступально-прогресивний. Основною і необхідною умовою такого прогресивного розвитку є історична наступність, без якої неможливо уявити поступальний процес руху суспільства по висхідній лінії. Але наступність історичного процесу не зводиться до безперервної еволюції як плавного руху вперед по висхідній лінії. В. І. Ленін вказував: «...Уявляти собі, що всесвітня історія йде плавно й акуратно вперед, без велетенських іноді стрибків назад, недіалектично, ненауково, теоретично невірно» [7, 287].

Історії властиві зигзаги й «стрибки назад», безперервність і перервність, еволюційні й революційні зміни. Спадкоємність у цьому процесі виявляється як момент зв'язку нового з старим, минулим. Вияв її як моменту зв'язку в розвитку суспільства — перша характерна риса історичної спадкоємності як закономірності поступального руху історії.

Людство, піднімаючись зі ступеня на ступінь в історичному процесі, переходячи від нижчої суспільно-економічної формації до вищої, не створює кожний раз заново матеріально-виробничих і духовних цінностей, а спирається на раніше досягнуті результати історії. К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що «історія є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями» [1, 42].

Таким чином, на основі залишених попередніми поколіннями багатств, використання цих багатств новими поколіннями створюється наступницький зв'язок в історії. Діяльність кожного нового покоління неможливо уявити без творчості й досягнень попередніх поколінь. Нове покоління, отримуючи спадщину від старих поколінь, продовжує розвивати й примножувати її далі і в свою чергу передає все багатство — результати своєї діяльності — іншим поколінням. Отже, наступність в історії виражає зв'язок минулого через сучасне з майбутнім. Це дає можливість твердити, що історія людства є єдиним цілим, результатом діяльності всіх поколінь. «Люди самі роблять свою історію,— пише Маркс,— але вони роблять її не так, як їм спаде на думку, при обставинах, що їх не самі вони вибрали, а що безпосередньо вже є, дані їм і перейшли від минулого» [2, 113].

Тут Маркс підкреслює, що люди можуть творити свою історію й підніматись по ступенях історичного прогресу, використовуючи в своїй діяльності той матеріал, що успадкований від минулого. Творчо осмислюючи й переробляючи цей матеріал, люди розвивають його далі, встановлюючи зв'язок теперішнього з майбутнім. Основоположники марксизму підкреслюють всю

важливість і значимість ролі наступності в єдиній історії людства. Важливу роль цього зв'язку в історії намагаються заперечувати деякі буржуазні ідеологи. Наприклад, реакційний німецький філософ О. Шпенглер писав у своїй книзі «Западна Європа», що історія суспільства — це історія виникнення, розвитку й загибелі окремих, замкнених і відокремлених одна від одної, культур. На його думку, жодне покоління людей, покидаючи історичну арену, не в змозі передати свої досягнення іншим поколінням. Цю ж думку Шпенглера пристрасно захищає сучасний англійський буржуазний соціолог та історик А. Тойнбі. У своїй багатотомній праці «Дослідження історії» він замість шпенглерівського поняття культури вводить поняття цивілізації. За його підрахунком, історія нараховує понад 20 цивілізацій. Але жодна з цивілізацій не може передати надбань іншим цивілізаціям. В історії, на думку Шпенглера і Тойнбі, є реальні факти, окремі події, але немає загальних законів, що об'єднали б їх у ціле. Звичайно, це — надумане спотворення історії, яке суперечить реальній дійсності. Отже, Шпенглер і Тойнбі заперечують закономірний спадкоємницький зв'язок в історії, поступальний характер суспільного прогресу, заперечують єдину історію людства.

Наступність в історії, як і будь-який інший об'єктивний процес, здійснюється незалежно від волі й свідомості людей, незалежно від того, знають про нього чи не знають люди, бажаний він чи ні тим чи іншим індивідуальностям чи соціальним групам. Наступність в історичному процесі існувала завжди, на протязі багатьох тисячоліть, навіть у тих умовах, коли в людей не було про неї жодного уявлення. Пізнання історичної наступності, все глибше проникнення в її сутність дає людям можливість краще будувати своє життя на основі всебічного використання кращих досягнень попередніх епох. Об'єктивна природа наступності в історії зумовлена діалектичним характером заперечення як змістовного процесу, як одного з моментів дії діалектичного закону заперечення заперечення. Діалектичне заперечення містить у собі момент наступницького зв'язку як один з головних моментів свого змісту. «Не голе заперечення, не пусте заперечення, не скептичне заперечення, вагання, сумнів характерні та істотні в діалектиці,— яка, безперечно, має в собі елемент заперечення і до того ж як найважливіший свій елемент,— ні, а заперечення як момент зв'язку, як момент розвитку, з вдержаанням позитивного...» [12, 209].

Лише в результаті такого заперечення можливі спадкоємність, а отже, й поступальний розвиток історії. Таким чином, одна з важливих характерних рис наступності як історичної закономірності полягає в тому, що вона виступає необхідною умовою поступального розвитку історії.

Марксизм-ленінізм довів, що без історичної наступності не-

можливий діалектичний розвиток суспільства, перехід від нижчих суспільних форм до вищих, від старого до нового.

Народження і закономірний наступницький розвиток суспільно-економічних формацій, перехід суспільства від одного історичного ступеня до іншого, вищого й досконалішого, визначаються розвитком матеріального виробництва. Виникнення й утвердження нового способу виробництва нерозривно пов'язане з запереченням старого, що, звичайно, не виключає, а навпаки — передбачає історичну наступність форм матеріального виробництва, яке, в свою чергу, визначає наступність у всіх інших сферах суспільного життя, бо виступає їх матеріальною основою. Так, у надрах старого способу виробництва виникають і розвиваються продуктивні сили, які використовуються новим поколінням як вихідна основа для створення виробничої бази нового суспільства. При цьому нове покоління, спираючись на успадковане від минулого, вносить власний вклад у розвиток продуктивних сил, підготовляючи базу для майбутніх поколінь. У результаті такого процесу розвитку продуктивних сил створюється головна лінія наступності в основній сфері людської діяльності — у сфері матеріального виробництва. «Завдяки тому простому фактові, що кожне наступне покоління знаходить продуктивні сили, набуті попереднім поколінням, і ці продуктивні сили правлять йому за сировий матеріал для нового виробництва, — завдяки цьому фактові утворюється зв'язок у людській історії...» [5, 388].

Завдяки наступності в розвитку продуктивних сил суспільства кожному новому поколінню не потрібно починати все спочатку. Від попереднього покоління воно переймає виробничий досвід та знання і тому швидше оволодіває продуктивними силами. Нове покоління починає з тієї вершини, що її досягнули попередні покоління, які матеріалізували свої знання й досвід у духовних і матеріальних цінностях, тобто в засобах праці, техніці, різних будовах.

Виробничий досвід та знання, як і засоби виробництва, таким чином, продовжують жити і після поколінь, що їх нагромадили. Кожне нове покоління до досягнутих знань і досвіду додає свій власний і, в свою чергу, передає його наступним поколінням. Так твориться історія. Із такого зв'язку поколінь складається єдина історія людства, що виявляється в суворо послідовній зміні суспільно-економічних формацій. Внаслідок того, що кожна наступна формація сприймає продуктивні сили, виробничий досвід і знання, досягнуті людьми в попередніх формаціях, вона має кращі можливості для швидкого розвитку і руху людства вперед. Завдяки цьому створюються важливі передумови для прискорення історичного процесу. Це прискорення залежить у першу чергу від наступницького розвитку продуктивних сил, від нагромаджених засобів виробництва,

технічних досягнень, виробничого досвіду, наукових знань. І чим вищий на кожному новому етапі розвитку суспільства рівень утримання і якісного використання реальних досягнень попередніх формацій, тим, як правило, інтенсивніше здійснюється історичний процес. Характеризуючи історичний розвиток, Енгельс писав: «Чим вище, тим швидше йде справа» [4, 572].

Отже, однією з характерних рис наступницького зв'язку є те, що він служить важливим прискорюючим фактором історичного процесу. Наступність не слід розглядати лише в плані сприйняття цінного, позитивного, бо з минулого сприймається і негативне. Тому використання залишеного попередніми поколіннями повинно мати творчий, вибірковий, критичний характер. Так не завжди було раніше. Наприклад, антагоністичні формації — рабовласницька, феодальна і капіталістична — сприймали одна в одній не лише позитивні досягнення в розвитку продуктивних сил, але також методи, засоби підкорення, пригноблення й експлуатації трудящих мас, що в своїй основі гальмувало засвоєння і подальший розвиток людських досягнень. Тому наступність в антагоністичних формаціях мала специфічний характер. Ця специфічність полягає в тому, що в розвитку цих формацій наступність складається з двох моментів — прогресивного і регресивного. Прогресивний момент полягає в успадкуванні і використанні позитивного з попередніх досягнень в інтересах здійснення наступного розвитку історії. Регресивний момент полягає в тому, що крім позитивного з минулого успадковується і негативне, відживаюче, що в кінцевому результаті гальмує розвиток суспільства.

Творчий, критичний підхід до використання результатів минулого у всіх антагоністичних формаціях проявляється в незначній мірі. Лише з переходом до комуністичної формації створюються умови, за яких суспільство максимально зацікавлене не лише в сприйнятті всього цінного, позитивного, але й у викорінненні всього негативного, нанісного, у подоланні пережитків старого. Це здійснюється в процесі соціалістичної революції. Хоч соціалістична революція є найбільш рішучим запереченням старого, що віджило, вона одночасно успадковує все краще, прогресивне з попереднього розвитку суспільства. Так, соціалістична революція ліквідує такі негативні явища, як економічні кризи, анархію виробництва, безробіття й експлуатацію людини людиною. Разом з тим вона зберігає все цінне, позитивне, що мало попереднє суспільство.

Питання про наступність в історії виникає в зв'язку з проблемою прогресивного розвитку, революційного перетворення, перебудови існуючого з метою сходження на більш високий ступінь розвитку історії. У процесі соціалістичної революції і будівництва соціалізму В. І. Ленін не раз указував на те, що нове суспільство слід будувати на основі всебічного викори-

стання продуктивних сил, науки, техніки, культури, залишених капіталістичним суспільством. Однак не лише всебічне засвоєння і використання кращих досягнень минулого, але й їх подальший розвиток і примноження дозволили побудувати соціалістичне суспільство. «Вся справа в тому,— пише В. І. Ленін,— щоб не задовольнятися тим умінням, яке виробив у нас попередній наш досвід, а йти *неодмінно далі*, добиватися *неодмінно більшого*, переходити неодмінно від легших завдань до трудніших. Без цього ніякий прогрес взагалі неможливий, неможливий і прогрес в соціалістичному будівництві» [9, 169].

Таким чином, В. І. Ленін відмічає, що наступність у розвитку соціалістичного суспільства не є щось зв'язане з механічним використанням досягнень минулого, а складний діалектичний процес, що включає в себе не лише наслідування позитивних елементів старого, але також їх творче використання на основі новаторства, безперервного перетворення й удосконалення з метою створення нового соціалістичного суспільства.

Соціалізм, як і всі суспільства до нього, сприйняв від минулого конкретну техніку, знання і виробничий досвід, методи керівництва господарством, досягнення в технічній організації праці і її диференціації, що зумовлені рівнем розвитку продуктивних сил, досягнутим при капіталізмі, а також наслідують деякі економічні механізми (наприклад, товарно-грошові відносини), необхідні для функціонування продуктивних сил. Соціалізм передусім сприймає і розвиває далі техніку, яка служить йому основою для подальшого розвитку виробництва і створення матеріально-технічної бази соціалізму, на що звертав винятково велику увагу В. І. Ленін. Ми можемо, говорив він, почати державне будівництво, спираючись на те, що створило капіталістичне виробництво, «будуючи соціалізм саме з цієї матеріальної бази, з того великого виробництва...» [9, 386], яке використовувалось капіталізмом для пригноблення трудящих.

«Справжньою і єдиною базою для зміцнення ресурсів, для створення соціалістичного суспільства,— писав В. І. Ленін,— є одна і тільки одна — це велика промисловість... Ми цю базу великої промисловості можемо підвести під нашу економіку, підвести повинні і підведемо... Це основне, головне завдання, без якого матеріальна виробнича база соціалізму неможлива...» [11, 373]. Виходячи з цих міркувань В. І. Леніна, зрозуміло, що без засвоєння і використання капіталістичної промисловості, всіх кращих виробничих досягнень попереднього розвитку «ні про який дійсно соціалістичний фундамент нашого економічного життя не може бути й мови» [11, 373].

Вивчаючи думки В. І. Леніна, які висвітлюють умови створення економічної основи нового суспільства, можна простежити шлях становлення і розвитку матеріально-технічного еле-

мента продуктивних сил, який повинен якісно змінитися при соціалізмі.

Характеристику матеріальних умов переходу до соціалізму неможливо обмежити загальним визначенням «велике машинне виробництво». «Його необхідно конкретизувати. Відповідна рівневі новітньої техніки і здатна реорганізувати землеробство велика промисловість є електрифікація всієї країни» [11, 422].

В. І. Ленін розглядав електрифікацію як певний еталон співрозмірностей всіх змін у сфері техніки і технології виробництва. Електрифікація є основною технічною характеристикою всієї структури речових елементів продуктивних сил соціалізму. Тому вона є науково-технічною сутністю матеріально-виробничої бази нового суспільного ладу, необхідною умовою її прогресу. Таким чином, в електрифікації виробництва і всього господарства соціалізму відбилась генеральна лінія наукового прогресу продуктивних сил у соціалістичному суспільстві, уособлена основна ланка якісної реконструкції старої матеріально-технічної бази. Все це говорить про те, що виробничий зв'язок при соціалізмі має свої особливості, що соціалізм не може просто взяти матеріально-технічну базу капіталізму і зробити її своєю базою.

Матеріально-технічна база капіталізму перетворюється соціалізмом: зберігаються позитивні досягнення попереднього розвитку, знищується те негативне в продуктивних силах, що виникло в антагоністичних класових формаціях, під впливом підпорядкування виробництва одержанню максимального прибутку. Суттєво змінюється, отримуючи подальший розвиток, суспільний характер виробництва.

Саме в таких умовах, при переході від капіталізму до соціалізму, питання про наступність набуває винятково важливого значення і має специфічні, властиві лише соціалізму, особливості. Оскільки соціалізм — якісно нове суспільство, що докорінно відмінне від антагоністичного суспільства, то й відношення соціалізму до надбань, досягнень минулого якісно відмінне від подібного в антагоністичних суспільствах. Соціалізм використовує з досягнень минулого лише позитивне, включає в себе лише прогресивний момент і відкидає негативне. Регресивний момент наступності, що характерний для антагоністичних формацій, заперечується соціалізмом. Отже, наступність у розвитку соціалістичного суспільства має лише прогресивний характер.

Правильне розуміння історичної наступності при переході від капіталізму до соціалізму має велике практичне значення не лише в сфері матеріального виробництва, але й у розвитку духовної культури, у політичній і правовій ідеології.

Пролетаріат і Комуністична партія, вчив В. І. Ленін, повинні створювати соціалістичну духовну культуру, використовуючи

і засвоюючи всі кращі завоювання людства в сфері науки, мистецтва, літератури. «Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства. Всі ці шляхи й доріжки підводили і підводять, і продовжують підводити до пролетарської культури...» [10, 251].

В. І. Ленін вважав всесвітньо-історичним завданням, що постало перед пролетаріатом після захоплення влади, «перетворити всю суму нагромадженого капіталізмом багатющого, історично неминуче-необхідного для нас запасу культури і знань і техніки,— перетворити все це із знаряддя капіталізму в знаряддя соціалізму» [8, 367].

У своїх численних працях, особливо пожовтневого періоду, В. І. Ленін зі всією силою підкреслює існування закономірного наступницького зв'язку між соціалістичною культурою й культурою минулого.

Таким чином, марксизм-ленінізм, розробляючи теорію матеріалістичного розуміння історії, обґрунтував наявність наступності в розвитку світової цивілізації в цілому, зокрема її значення в процесі виникнення, становлення і розвитку комуністичної суспільно-економічної формації. Глибоке вивчення марксистсько-ленінської спадщини, зокрема проблеми наступності в історії, має не лише пізнавальне, але й важливе практично-політичне значення, оскільки воно допомагає краще визначати умови і шляхи побудови комуністичного суспільства.

Краткое содержание

В статье рассматривается проблема преемственной связи в истории вообще, в процессе перехода от капитализма к социализму — в частности. Опираясь на основные положения классиков марксизма-ленинизма, а также учитывая опыт социалистического строительства, автор пытается проанализировать преемственность как объективную закономерность исторического процесса. В статье раскрываются некоторые характерные черты преемственности, дается критика концепций, отрицающих преемственную связь в истории.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 22.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 28.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 32.
12. В. І. Ленін. Твори, т. 38.

ВЗАЄМОДІЯ ФУНКЦІЙ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ У КУЛЬТУРНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

Серед головних закономірностей перехідного від капіталізму до соціалізму періоду важливе місце в діяльності Радянської держави посідає культурна революція, яка охоплює всі складові частини базису і надбудови соціалістичного суспільства.

Культурна революція складається з двох етапів, які збігаються із загальними закономірностями перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне. Перший її етап був здійснений у період переходу від капіталізму до соціалізму. Він відбувається поступово, звёрху, за ініціативою і під керівництвом Комуністичної партії і Радянської держави при активній підтримці робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції [14; 17; 18].

На першому етапі культурної революції вирішуються питання, що виникають із завдань диктатури пролетаріату і перетворення робітничого класу в керівника суспільства. Взявши у свої руки державну владу, робітничий клас використовує її для ліквідації неписьменності трудящих, розвитку загальної і професійної освіти, піднесення науки і техніки до рівня передових, виховання політичної, трудової активності трудящих, утвердження соціалістичної правосвідомості і моралі, виховання соціалістичної дисципліни праці, пробудження трудящих до свідомої участі у державній і громадській діяльності.

Другий етап культурної революції відбувається у період переходу від соціалізму до комунізму, коли економічні і політичні перетворення викликають глибокі зміни у суспільній свідомості, приводять до ідейно-політичної єдності радянського суспільства.

Культурна революція періоду будівництва комунізму відбувається на могутній економічній і культурній базі соціалізму. Марксистсько-ленінська ідеологія в цей час стає всенародною ідеологією. Виросло покоління людей, вихованих у дусі відданості комуністичним ідеалам, переконаних у правоті справи соціалізму і комунізму. Культурна революція цього періоду діалектично поєднує у собі науково-технічний прогрес з культурним прогресом.

На другому етапі культурної революції держава також вирішує проблеми подальшого удосконалення загальноосвітнього і професійного рівнів трудящих, максимального розвитку науки і техніки, перетворення їх у безпосередню продуктивну силу, виховання трудящих у дусі комуністичної свідомості, моралі, подолання істотної відмінності між розумовою і фізичною працею, між містом і селом.

Нарешті, соціалістична культурна революція цього періоду сприяє піднесенню культури інших соціалістичних країн. Вона є економічним і духовним взірцем для культурних звершень народів, що звільнилися від капіталістичного рабства.

Всі складові частини економічної й політичної організації суспільства відбивають народний характер соціалістичних перетворень. Взаємодіючи між собою, вони створюють складну систему науково-технічного й культурного прогресу суспільства.

У здійсненні завдань культурної революції особлива роль належить соціалістичній державі. В умовах переходу від капіталізму до соціалізму вона стає головним знаряддям у руках пролетаріату для побудови соціалістичної економіки, політики й культури.

Соціалістична держава розгортає внутрішні і зовнішні функції, які виражають її суть, визначають місце у системі суспільного розвитку.

Провідними внутрішніми функціями держави у період переходу від капіталізму до соціалізму є: організація і керівництво соціалістичним господарством, розвиток культури і виховання трудящих, охорона соціалістичного правопорядку і соціалістичної власності, контроль за мірою праці і мірою споживання тощо [10].

Функції держави — це головні напрямки, в яких проявляється державна діяльність. Нарешті, вони вказують на ідейно-політичну й морально-правову єдність державних органів з усією політичною системою суспільства. Отже, функції соціалістичної держави виражають і те, в чийх інтересах і з якою метою використовується держава та її органи. В. І. Ленін неодноразово вказував на те, що соціалістична держава не є державою у повному розумінні цього слова. Вона є «напівдержавою», в її основі лежить народна, творча, демократична суть. Соціалістична держава покликана до організаційної творчої, культурної роботи у соціалізмі [3, 206—207; 5, 372].

Діяльність держави по розвитку соціалістичної культури і вихованню трудящих охоплює значний історичний період і характеризується такими основними заходами:

а) створенням соціалістичних державних установ по керівництву освітою, культурою, наукою, засобами масової пропаганди і агітації;

б) залученням трудящих до ліквідації неписьменності, розвитком матеріальної бази культури соціалізму, підтримкою громадської самодіяльності у цьому напрямку;

в) створенням загальноосвітніх шкіл і організацією в них навчання на ідеологічній і політичній основі соціалізму;

г) створенням вищих і середніх учбових закладів, науково-технічних і дослідних установ. Проведенням в них учбової, наукової і дослідної роботи відповідно до вимог соціалістичного і комуністичного будівництва;

д) концентрацією в руках держави установ культури і засобів виховання, перебудовою їх роботи відповідно до вимог комуністичного виховання;

е) вихованням у трудящих свідомої трудової і громадської дисципліни, політичної активності, патріотизму, інтернаціоналізму, комуністичної моральності і соціалістичної правосвідомості;

ж) поєднанням соціалістичної духовної культури з виробництвом, підтримкою і розвитком трудової активності трудящих.

Радянська держава розвиває соціалістичну культуру й виховує трудящих не тільки за допомогою культурно-виховної функції. На комуністичне виховання трудящих у певній мірі спрямовуються всі функції. Навіть за допомогою такої функції, як господарчо-організаційна, соціалістична держава прищеплює трудящим навички найбільш раціональної організації господарства країни, правильного використання новітніх наукових даних при управлінні складною соціалістичною економікою і виробничими процесами.

Це можна сказати й про функцію періоду переходу від капіталізму до соціалізму — придушення опору повалених експлуататорських класів всередині країни. Застосовуючи економічне, політичне, військове, культурне примушення до повалених експлуататорських класів та їх посібників, Радянська влада послідовно виховувала у трудящих непримиренність до своїх ворогів, навчала робітників і селян культурно керувати своєю державою і суспільством [15].

На комуністичне виховання трудящих спрямовані й інші функції соціалістичної держави. Повсякденна боротьба з розкраданням соціалістичної власності, контроль за мірою праці і мірою споживання — це перш за все виховання у трудящих Країни Рад господарчого ставлення до економічної основи соціалізму, прищеплення непримиренності до осіб, які намагаються пожитись за рахунок суспільства. Поряд з цим, соціалістична держава під керівництвом Комуністичної партії узагальнює й доводить до свідомості громадян кращі зразки соціалістичного господарювання й співжиття, активно допомагає трудящим самовиховуватися у комуністичному ставленні до

державних і громадських справ. Саме тут проявляється один з випадків переростання кількісних змін у докорінні якісні зміни в процесі виховання трудящих державою.

Крім того, соціалістична держава, її органи набувають нової якості. Їх діяльність весь час насичується позитивними зразками виховання, переконання при здійсненні функцій держави. Це сприяє розвитку громадської активності у виконанні державних справ.

Діяльність соціалістичної держави по культурному вихованню трудящих найповніше проявляється при взаємодії культурно-виховної функції з функцією охорони прав, свобод трудящих і соціалістичного правопорядку¹.

У деяких юридичних і навіть філософських статтях з питань теорії соціалістичної держави і права до останнього часу функції охорони соціалістичного правопорядку приділялась увага лише як функції примушення і майже не висвітлювалась її виховна, організаційна сторона. Між тим, вона охоплює й державну діяльність, спрямовану на прищеплення трудящим свідомого ставлення до правил і норм соціалістичного співжиття, до державно-правових норм, що регулюють економічні й політичні взаємовідносини трудящих між державою, громадськими організаціями й окремими громадянами.

Здійснюючи функцію охорони соціалістичного правопорядку, держава навчає трудящих правилам поведінки у громадських місцях, допомагає активно боротись за свої права й свободи, пильно стояти на сторожі соціалістичної законності. Для цього вона використовує різноманітні засоби пропаганди. Спрямовує культурну, правову інформацію на те, щоб виховувати у радянських людей комуністичну моральність й правову свідомість тощо. Звичайно, Радянська держава не обмежується при охороні соціалістичного правопорядку лише методами переконання. Вона, спираючись на волю трудящих, яка закріплюється у радянських правових законах, застосовує рішуче примушення до тих осіб, які злісно порушують норми соціалістичного співжиття. Але ж провідну роль у здійсненні функції по охороні соціалістичного правопорядку відіграє виховна сторона, переконання, показ позитивного досвіду, заклик до сумлінного виконання державних законів, піднесення політичної активності радянських людей тощо [14].

Отже, здійснюючи функцію охорони соціалістичного правопорядку, держава підносить її до рівня культурно-виховної функції. В міру зростання культури трудящих, удосконалення методів діяльності державних органів, вона все ширше застосо-

¹ Розміри статті не дозволяють висвітлити взаємодію всіх сторін цієї функції. Тому акцентуємо увагу на взаємодії культурно-виховної функції з функцією охорони соціалістичного правопорядку.

вує у виховній діяльності переконання й скорочує примушення. Цей процес свідчить про поступове перетворення державно-правових заходів у регулюванні соціальними процесами в культурно-виховні заходи неполітичного характеру.

На основі охорони політичних свобод і соціальних прав трудящих, правопорядку, держава також активно виховує у трудящих свідоме ставлення до радянських законів, прав, обов'язків і правил соціалістичного співжиття. Разом з тим, здійснюючи культурно-виховну функцію, Радянська держава виховує у трудящих марксистсько-ленінське розуміння цих державних заходів, переконує робітників, селян і інтелігенцію у правоті соціалістичних і комуністичних перетворень у базисі й надбудові суспільства [9].

Отже, охорона правопорядку у соціалістичному суспільстві є специфічна й необхідна діяльність держави, спрямована на встановлення і захист прав та обов'язків трудящих насамперед методами виховання й підвищення їх політичної активності. Це сталося внаслідок того, що у соціалістичній державі переконання завжди переважало над засобами примусу, що соціалістичне й комуністичне будівництво здійснюється для трудящих за допомогою самих трудящих, при активній творчості кожної радянської людини.

Соціалістична культурна революція і державна діяльність по її проведенню нічого спільного не мають з так званим розвитком культури у капіталістичному суспільстві. Якщо у сучасному буржуазному суспільстві і має місце розвиток науки й техніки, то в галузі духовної культури провадиться жорстоке гноблення трудящих. Воно переплітається з економічним гнобленням, за якого досягнення у науці й техніці теж стають засобами капіталістичної експлуатації. Культурна революція у Країні Рад нічого спільного не має й з так званою пролетарською культурною революцією в Китаї. У нашій країні культурна революція — це необмежене піднесення освіти, науки, техніки, загальної культури трудящих, побудова соціалістичної й комуністичної економіки, у Китаї ж — карикатура на культурну революцію [11; 16].

Таким чином, у центрі культурних перетворень Радянська держава ставить людину з її матеріальними і духовними запитам.

Для досягнення цієї мети держава під керівництвом Комуністичної партії спрямовує культурно-виховну і правоохоронну діяльність¹ своїх органів на забезпечення демократичних свобод трудящих. Вона створює такі умови для творчості радянських людей, за яких вони «можуть проявити себе, розгорнути

¹ Мається на увазі охорона прав, свобод трудящих і соціалістичного правопорядку.

свої здібності, виявити таланти, яких у народі — непочате джерело» [2, 363].

Але всебічне піднесення культури громадян, демократичні перетворення у новому суспільстві не означають того, що держава з її специфічними засобами примушення вже виконала свою роль. Це зовсім не так. Про це нам нагадують останні події у Чехословацькій соціалістичній республіці, де внаслідок послаблення ролі держави у культурному вихованні трудящих і охороні соціалістичного правопорядку, підняли голову контрреволюційні елементи, які намагались повернути країну на шлях реставрації капіталізму.

Соціалістичному суспільству держава потрібна на весь період будівництва соціалізму і комунізму. Вона і в період побудови комунізму застосовуватиме рішуче примушення до окремих громадян, які протистоятимуть соціалістичному правопорядку. Але чим далі, тим більше правоохоронна діяльність виступатиме як виховання, переконання, поєднуючись з численними виховними заходами організацій громадської самодіяльності [13].

Отже, держава при охороні соціалістичного правопорядку творчо поєднує правоохоронні дії з культурно-виховними.

Розв'язання суперечностей зростання культурно-виховної і правоохоронної діяльності держави в міру наближення суспільства до комуністичної мети характеризує взаємозв'язок і взаємодію функцій Радянської держави:

Єдність культурно-виховної і правоохоронної функцій проявляється у збігові теорії і практики соціалістичного будівництва з заходами по втіленню в життя накреслень Комуністичної партії.

Взаємодія культурно-виховної і правоохоронної функцій проявляється також у вирішенні суперечностей між методами державного виховання (переконання), примушення з культурно-виховними та правоохоронними заходами громадських організацій.

Переконання відіграє провідну роль у вихованні трудящих і пов'язане з пропагандою і законодавчим закріпленням кращих зразків трудових і моральних досягнень радянського народу. Воно активно формує суспільну свідомість, звичаї, моральність будівників комунізму. Примушення ж завжди спирається на волю закону, виконання якого забезпечує держава силою своєї влади. В міру зростання свідомості громадян державне примушення витісняється державно-громадським переконанням, вихованням.

Таким чином, глибокі економічні й духовні зміни у соціалістичному суспільстві об'єктивно привели до створення ідейної єдності радянського суспільства. У країні виховані покоління людей, відданих комуністичним ідеалам, переконаних у правоті

революційних перетворень. Марксистсько-ленінська ідеологія стала могутньою рушійною силою соціального розвитку, важливим фактором згуртування радянських людей навколо Комуністичної партії, натхненням їх суспільної і державної діяльності [8, 182].

Все це створило сприятливі умови для вирішення державою нових, складніших завдань комуністичного виховання радянських людей у період побудови матеріально-технічної бази комунізму.

Краткое содержание

В статье рассматривается взаимодействие функций социалистического государства в культурной революции, предпринимается попытка на основе марксистско-ленинского учения о социалистическом государстве и его функциях показать единство культурно-воспитательной функции с функцией охраны прав, свобод трудящихся и социалистического правопорядка в решении основной задачи коммунистического строительства — утверждения коммунистических общественных отношений и воспитания на их основе активных строителей социализма и коммунизма.

Доказывается, что взаимодействие рассматриваемых функций социалистического государства осуществляется на основе широкого применения в деятельности государственных органов многочисленных форм убеждения трудящихся.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 28.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 30.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
8. Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962.
9. Э. Баллер, Н. Злобин. Культурная революция в СССР. — «Молодой коммунист», 1967, № 1.
10. А. Г. Лашин. Социалистическое государство в переходной период от капитализма к социализму. М., 1962.
11. Б. И. Макаров. Критика троцкизма по вопросам строительства социализма в СССР. М., 1965.
12. В. М. Межуев. Ленинская теория социалистической культуры. — «Вопросы философии», 1967, № 4.
13. П. Е. Недбайло. Государство и коммунизм. — «Социалистическое государство и право», 1967, № 11.
14. П. С. Ромашкин. О перерастании социалистической государственности в общественное коммунистическое самоуправление. — В кн.: От социализма к коммунизму, М., 1962.
15. Р. Руденко. Великий Октябрь и законность. — «Социалистическая законность», 1967, № 11.
16. Д. Чесноков. Советское государство, его воспитательная роль. — «Правда», 27 февраля 1967 г.
17. В. М. Чикин. XXI съезд КПСС об усилении культурно-воспитательной функции Советского государства. — В кн.: XXI съезд КПСС и вопросы развития Советского государства. М., 1960.
18. Ю. П. Францев. Некоторые проблемы коммунистического воспитания. — В кн.: От социализма к коммунизму. Под редакцией П. Н. Федосеева. М., 1962.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІАЛЕКТИКУ ОБ'ЄКТИВНИХ УМОВ І СУБ'ЄКТИВНОГО ФАКТОРА В РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПОЧИНУ

Зростання творчості народних мас за соціалізму є закономірністю розвитку соціалістичного суспільства. Це зумовлено якісно новою природою соціалістичного способу виробництва.

Будівництво соціалізму і комунізму здійснюється широкими народними масами. У цьому складному процесі дедалі більше проявляється і набуває значення почин мас у матеріальному та духовному житті соціалістичного суспільства. Ще перші комуністичні суботники, як зазначав В. І. Ленін, показали «свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці, у переході до нової трудової дисципліни, у творенні соціалістичних умов господарства і життя» [9, 376—377]. В. І. Ленін розглядає соціальні почини в зв'язку з об'єктивними умовами. Ще «Паризька комуна показала великий зразок поєднання почину, самостійності, свободи руху, енергії розмаху знизу» [7, 370].

Формування і розвиток соціальних починань відбуваються у певних суспільних відносинах, матеріальних умовах суспільства. З безперервним, поступовим розвитком соціалістичного суспільства змінюються й об'єктивні умови становлення і розвитку соціального почину. У цьому процесі все більше значення набуває суб'єктивний фактор — свідомість людей, класів, партій і осіб. Це стало закономірністю і необхідним наслідком розвитку соціалістичної дійсності і зумовлено всім об'єктивним процесом соціалістичного будівництва, безперервним зростанням соціалістичної свідомості широких народних мас.

Дедалі зростає активність свідомості як у становленні, так і в переході соціального почину в широкий соціальний рух. Будучи соціальним явищем, результатом соціальної діяльності, почин існує об'єктивно і набуває поширення й розвитку в соціальному середовищі лише за наявності певних об'єктивних умов і активності з боку суб'єкта. Соціалістичні перетворення в нашій країні створили нові об'єктивні умови життєдіяльності людини, нові її уявлення й поняття, ідеї й прагнення, потреби та інтереси, що викликало певні дії з її боку. У цьому процесі

народжувались нові зразки свідомої діяльності мас — почини.

Діяльність людей, їх поведінка включені у функціонування суспільної системи. Навіть у тому випадку, коли людина діє індивідуально, відзначав К. Маркс, все ж вона зайнята суспільною діяльністю, оскільки діє як соціально сформований індивід. Мені не тільки дано суспільний продукт як матеріал для моєї діяльності, пише К. Маркс, навіть і сама мова, на якій працює мислення, і моє особисте буття є суспільна діяльність [1, 590].

В. І. Ленін, критикуючи народницьку соціологію Струве і Михайловського, які відокремлювали соціальну групу від особи і особу від соціальної групи, розглядав «суспільні дії осіб» як «соціальні факти» [4, 378]. Отже, почини соціальних колективів слід розглядати як соціальні факти, явища.

Соціальність почину підтверджується і тим, що діяльність людини в своєму змісті, конкретних формах і значенні задана розвитком системи суспільної практики, регулюється і підпорядковується останній [13, 37]. До цього ж діяльність особи, її етичні норми, звичаї і ін. є суспільний продукт.

Соціальний почин — це зразок, передовий приклад, досвід свідомої діяльності людей, тобто нова якість суб'єктивного фактора в умовах соціалізму. Соціальний почин — вияв ініціативи особи, колективу в творчій діяльності, яка у вигляді передового прикладу, передового досвіду набуває широкого розвитку в суспільному середовищі, охоплюючи діяльність мас. Почин виражає нову якість змісту і характеру свідомої діяльності особи, соціального колективу, суспільства, які є носіями соціальних починів.

Практична діяльність людини виражає процес взаємодії об'єктивного і суб'єктивного, в якому важливу роль відіграє свідомість. У свою чергу свідомість людини — соціальний продукт, вона формується тільки в процесі засвоєння особою соціального досвіду, який фіксується і поширюється в специфічних соціальних системах знань і передається від покоління до покоління [14, 373].

Дослідження історико-конкретних видів соціальних починань як певних форм і змісту діяльності дає можливість визначити їх природу, вивчити і проаналізувати окремі елементи, наприклад рівень професіональних і суспільно-політичних знань, комуністичних переконань, естетичних смаків, настроїв окремих соціальних колективів. Для цього необхідно, відзначає проф. Леонтьєв, дослідити залежність свідомості людини від умов її життя, від її буття., потрібно розглянути, як складуться життєві відносини людини в тих чи інших суспільних умовах і яка та особливість діяльності, що їх дані відносини породжують [14, 284—285].

Вивчення відношення особи, соціального колективу до того чи іншого соціального починання можемо визначити з результату діяльності, поведінки суб'єкта. «...З яких ознак судити нам про реальні «помисли і почуття» реальних осіб? Зрозуміло, що така ознака може бути одна — дії цих осіб», — писав В. І. Ленін, повторюючи не раз цю, як він сказав, «марксистську істину» [4, 368].

Людина має певну свідомість, психологію, волю, інтереси, потреби, цілі та здібності. Суб'єктивним називаємо ті специфічні особливості, що виражають якісну своєрідність суб'єкта як носія соціальних починань, соціальної діяльності соціальних відносин.

Об'єктивним називаємо суспільні відносини, матеріальні умови, в яких здійснюється життєдіяльність суб'єкта, виявляється суб'єктивне. Об'єктивне і суб'єктивне — складові елементи соціальних починань, процесів, рухів, вони виражають діалектичну єдність.

Дослідження діалектики об'єктивного і суб'єктивного в структурі розвитку соціальних починань потребує врахування ряду факторів. Передусім особливості навіть окремого індивідуума не є чимось чисто суб'єктивним, бо індивід — частина суспільства і діє як соціально-біологічний продукт, який постійно розвивається із зміною об'єктивних умов. Під розвитком людини треба розуміти перш за все розвиток її свідомості. Так, виникнення почину за комуністичне ставлення до праці і розвиток його в соціальний рух є вищий і закономірний ступінь свідомої діяльності людей, яка здійснюється в певних об'єктивних умовах соціалізму. і детермінована ними.

Соціальні почини показують рівень свідомої діяльності мас у відповідних об'єктивних умовах. При цьому зауважимо, що формування і розвиток почину визначає: зростання продуктивних сил і зміцнення виробничих відносин; прискорення науково-технічного прогресу; матеріальне і моральне заохочення як безпосередніх зачинателів, так і послідовників патріотичних починань; пропаганду передового досвіду, соціалістичне змагання. Всі ці елементи мають велике значення у формуванні і розвитку почину.

Основою, що визначає зміст і характер соціального почину, є соціалістичні виробничі відносини. Підкреслюючи цю думку, В. І. Ленін відзначав, що ми «зобов'язані відшукувати корені суспільних явищ у виробничих відносинах...» [4, 462].

Соціалістичні виробничі відносини якісно відрізняються від капіталістичних і характеризуються як відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги. Відсутність експлуататорських класів, соціальних конфліктів, співробітництво дружніх класів, соціальних груп і націй дає можливість суспільству

діяти як єдиному цілому організму, що сприяє прояву і розвитку народної ініціативи, творчих починань кожного соціального колективу, особи. Від свідомості і творчої активності має залежити здійснення завдань комуністичного будівництва.

Соціалістичні виробничі відносини є найпрогресивніша форма розвитку продуктивних сил, що сприяє зростанню активності й ініціативи безпосередніх виробників. «Відношення продуктивних сил до форми спілкування це — відношення форми спілкування до дій або діяльності індивідів» [2, 66].

Соціалістична форма спілкування у процесі виробництва виявляє свою прогресивність через творчу діяльність, ініціативу безпосередніх виробників. Виробничі відносини визначають творчу активність, соціальні починання, рухи. Основоположники марксизму підкреслювали, що «комунізм відрізняється від усіх дотеперішніх рухів тим, що здійснює переворот у самій основі всіх дотеперішніх відносин виробництва та спілкування і вперше свідомо розглядає всі стихійно виниклі передумови як витвори попередніх поколінь, позбавляє ці передумови стихійності і підкоряє їх владі об'єднаних індивідів» [2, 66].

Об'єктивною основою зростання і розвитку соціальних починань у соціалістичному суспільстві є зростання продуктивних сил і зміцнення виробничих відносин, зміна характеру й змісту праці виробників і безпосередньо їх свідомості.

З розвитком способу виробництва змінюється і суб'єктивне. Розвиток людини, передусім її свідомості, здійснюється у практичній діяльності як масове породження цієї комуністичної свідомості [2, 65].

Відомо, що людина є головним елементом продуктивних сил. Вивчення діалектичної структури елементів продуктивних сил показує, що суб'єктивна сторона творчої діяльності значно зростає із розвитком способу виробництва, прискоренням науково-технічного прогресу.

В умовах соціалізму науково-технічний прогрес є об'єктивною закономірністю і життєвою необхідністю. Він змінює фізичні й розумові функції людини. З розвитком знарядь виробництва все більше скорочуються фізичні, посилюються й змінюються розумові функції. «...Природа великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника» [3, 461].

З науково-технічним прогресом зростає технічна творчість, має значний вплив і на процес формування, і на розвиток соціальних починань в умовах соціалізму, вказує на їх безпосередній зв'язок з науково-технічним прогресом. Виникнення стахановського, пізніше — мамайівського руху і т. д. було тісно пов'язано з новою технікою. Виникнення і розвиток почину боротьби за комуністичне ставлення до праці не лише пов'язане з удосконаленням техніки, але й зростаючою спів-

дружністю працівників науки. «Вперше після століть праці на чужих, підневільної роботи на експлуататорів з'являється можливість роботи на себе,— пише В. І. Ленін,— і притому роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури» [7, 364].

Прискорення науково-технічного прогресу залежить від рівня розвитку виробничих здібностей безпосередніх виробників, а також їх активності і свідомості. Для прискорення науково-технічного прогресу велике значення мають активність, енергія, творчі починання мас. В цьому процесі почин виступає як передовий приклад, передовий досвід, і опанування передового досвіду має велике значення в науково-технічному прогресі.

Поширення почину, передового досвіду є справою не лише господарчих органів і науково-технічних працівників, але й безпосередніх виробників, що стає основним стимулом технічного прогресу і культурно-технічного зростання трудящих мас, в результаті їх активної і свідомої участі в передачі і впровадженні передового досвіду. Це сприяє розвитку колективної технічної творчості працівників розумової і фізичної праці, що виступає основою поєднання науки з виробництвом і розвитком продуктивності праці. В свою чергу, підвищення продуктивності праці неминуче супроводжується ефективним розвитком виробництва, полегшенням праці виробників і зростанням їх матеріального і культурного добробуту.

Науково-технічна творчість стає невичерпним джерелом розвитку суспільства. Важливим фактором прискорення цього процесу є необхідність дальшого формування наукового світогляду і інженерно-технічної підготовки безпосередніх виробників. У Програмі КПРС зазначається, що у період комуністичного будівництва «надзвичайно важливого значення набуває систематичне підвищення кваліфікації працівників промисловості та інших галузей народного господарства у зв'язку з технічним прогресом» [11, 65]. Це, в свою чергу, має велике значення для формування і розвитку нових соціальних починань.

Великого значення у формуванні і розвитку соціальних починань набуває психологічний фактор. До нього необхідно віднести потреби, інтереси й цілі тощо, які знаходять своє відображення у свідомості людей і виступають спонукальним початком у всіх сферах людської діяльності матеріального і духовного виробництва [15, 9—18]. Потреби, прагнення, інтереси і цілі людей, які перебувають під безпосереднім впливом ідеології, реалізуються у практичній діяльності. Вони найтісніше пов'язані з матеріальним життям суспільства.

Важливу роль у соціальних починаннях мають емоції, настрій, почуття людей. Від їх стану залежить не тільки формування, але й впровадження, поширення, розвиток соціальних починань у соціальний рух.

При дослідженні процесу ставлення людей до праці, до починів необхідно враховувати їх спонукальні сили, а також розрізняти мотиви й стимули трудової діяльності.

Психологи дотримуються думки, що під мотивом праці слід розуміти внутрішні спонукальні причини, усвідомленість, розуміння необхідності. Чим вища свідомість мас, тим активніша і усвідомленіша їх діяльність, розуміння суспільної значимості праці, почуття колективізму і товариської взаємодопомоги.

Маси можуть залишатися пасивними до закликів, починів, якщо вони не зачіпають їх життєвих інтересів. «Маса,— пише В. І. Ленін,— втягується в рух, енергійно бере участь в ньому, високо цінить його і розвиває героїзм, самовідданість, наполегливість і відданість великій справі не інакше, як при поліпшенні в економічному становищі працюючого» [5, 65].

Марксизм-ленінізм виходить із того, що характер і напрям діяльності людей детерміновані об'єктивними законами суспільного розвитку.

Бажливим спонукальним зовнішнім фактором діяльності людини є матеріальний і моральний стимул до праці. Походження матеріальних і моральних стимулів пов'язано, насамперед, з потребами, інтересами людини. Стимул до праці є не що інше як спонукання, оцінка діяльності. Матеріальні і моральні стимули до дії завжди пов'язані з інтересами людей.

У комуністичному будівництві дедалі зростає значимість моральних стимулів, що можуть бути особистими, колективними, суспільними тощо. Вони завжди виражають діалектику спільного, окремого і особливого. Моральний стимул має більший ефект, коли поєднується з матеріальним.

Матеріальні й моральні стимули відіграють значну роль у формуванні, розвитку і поширенні соціальних починань. Суб'єкт активно включається у підтримку почину тоді, коли починання виражає його життєві інтереси. В. І. Ленін говорив, «чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, тим більше число людей, яке в цих діях бере участь, і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів» [10, 446].

Марксизм-ленінізм, досліджуючи джерела і рушійні сили суспільного розвитку, не ігнорує ідеальних спонукаючих мотивів людей, але вважає їх не визначальними. Головні спонукальні джерела криються у виробничих відносинах, у матеріальному виробництві, яке приводить в рух широкі маси, класи, партії.

В. І. Ленін у зв'язку з соціалістичним змаганням розглядав розвиток «не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину». «Нам залишається тепер тільки організувати змаган-

ня,— писав він,— забезпечити гласність, яка давала б можливість усім громадянам держави ознайомлювати відносно того, як саме пішов економічний розвиток в різних місцевостях,— забезпечити, по-друге, порівнянність результатів руху до соціалізму в одній і в другій комуні держави,— забезпечити, по-третє, можливість практичного повторення досвіду, проробленого в одній громаді, іншими громадами,— забезпечити можливість обміну тими матеріальними силами,— і людськими силами, які проявили себе з найкращого боку у відповідній галузі народного господарства або державного управління» [8, 178—179].

Пропаганду передового досвіду, можливість і необхідність його повторення іншими соціальними колективами В. І. Ленін розглядав у зв'язку з необхідністю підвищення комуністичної свідомості мас. Розвиваючи ленінські теоретичні здобутки, «КПРС виходить з того, що подальші успіхи комуністичного будівництва залежать від розмаху і рівня ідейно-політичної роботи партії серед трудящих. Дієвість ідейного впливу партії перебуває у нерозривному зв'язку з усією її діяльністю як керівної сили радянського суспільства. В центрі ідеологічної роботи має бути виховання трудящих в дусі високої політичної свідомості і комуністичного ставлення до праці [12, 22].

Чим вища свідомість мас, тим повніше і швидше розвиваються соціальні починання і широкі соціальні рухи, в яких беруть активну участь широкі народні маси. Так, рух за комуністичне ставлення до праці охопив всі сфери матеріального життя людей радянського суспільства, вийшов за рамки сфери матеріального виробництва і став поширюватись серед працівників побутового обслуговування і т. д. Це детерміновано, насамперед, об'єктивними умовами соціалізму, зростанням комуністичної свідомості мас. Соціальні процеси, почини є результатом взаємодії об'єктивного і суб'єктивного у виробничій діяльності.

Необхідно усвідомлювати об'єктивне і суб'єктивне в процесі формування і розвитку почину не в статично, а в динаміці, в русі. А «рух» у свою чергу розглядається не тільки з точки зору минулого, але й з точки зору майбутнього...» [6, 54—55] Майбутнє стає безпосереднім імпульсом сучасної діяльності.

Таким чином, об'єктивні умови визначають природу і характер соціальних починів, рухів, формування і розвиток соціального почину здійснюється в діалектичній взаємодії об'єктивних умов і суб'єктивного фактора; в умовах соціалізму соціальні почини виражають творчий характер мас; все більше зростає значення почину мас у всіх сферах матеріального і духовного життя соціалістичного суспільства.

В статье исследуется диалектика объективных условий и субъективного фактора в развитии социального почина. Почин как положительный пример, опыт, как выражение нового качества субъективного фактора в условиях социализма развивается в широкое социальное движение только при наличии объективных условий и активности субъективного фактора. Возрастание почина масс является закономерностью развития социалистического общества. Это обуславливается, прежде всего, природой социалистического способа производства.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори, т. 3.
3. К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори, т. 23.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 18.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
11. Програма КПРС. К., 1961.
12. Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь ЦК КПРС. К., 1966.
13. Л. П. Буева. Социальная среда и сознание личности. МГУ, 1968.
14. А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М., 1965.
15. В. П. Рожин, Б. Д. Парыгин. Формирование коммунистической психологии. М., 1965.

ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КАТЕГОРІЙ «ВНУТРІШНЄ» І «ЗОВНІШНЄ» В «КАПІТАЛІ» К. МАРКСА

Сучасний стан розвитку матеріалістичної діалектики як цілісної науки про розвиток природи, суспільства та людського мислення характеризується тенденцією розширення і поглиблення досліджень її внутрішньої структури і зовнішніх зв'язків з іншими галузями наукового пізнання. Обидва аспекти досліджень між собою тісно пов'язані. Якщо поглиблене вивчення внутрішньої структури діалектики стосується в першу чергу дослідження змісту і структури її основних законів і категорій, пошуків такої їх системи, яка б відповідала сучасному рівню розвитку науки і суспільної практики, то другий аспект передбачає даліше з'ясування її методологічної ролі як загального методу пізнання в природничих і суспільно-економічних науках.

Одним із суттєвих проявів вказаної тенденції є збагачення змісту і даліше уточнення вже відомих елементів діалектики, а також поява і обґрунтування ряду нових понять і категорій діалектичного матеріалізму. До них слід віднести категорії «внутрішнє» і «зовнішнє». Актуальність досліджень вказаних категорій викликається запитом сучасного рівня пізнання матеріального світу, завданнями соціалістичного та комуністичного будівництва. В дослідженнях Л. А. Маньковського, М. М. Розенталя та інших, де розглядається питання діалектичного методу, ці категорії не виділяються або видаються за онтологічний момент категорій «сутність» і «явище».

Досліджуючи капіталістичну суспільну формацію, Маркс розглядає її як ціле, єдність процесу виробництва і процесу обігу в їх діалектичному взаємопроникненні. При цьому капіталістична формація розуміється як органічне ціле, що характеризується внутрішньою єдністю і зв'язком компонентів, тобто суспільство розглядається як живий, що перебуває в постійному розвитку, організм.

Аналізуючи закони функціонування і розвитку капіталістичної формації, Маркс основну увагу зосереджує на виробничих відносинах між людьми. Він показує, «як розвивається товарна організація суспільного господарства, як перетворюється вона в капіталістичну, створюючи антагоністичні (в межах уже ви-

робничих відносин) клас буржуазії і пролетаріату, як розвиває вона продуктивність суспільної праці, і тим самим вносить такий елемент, який стає в непримиренну суперечність з основами самої цієї капіталістичної організації» [6, 119].

Таким чином, об'єктивний аналіз виробничих відносин, які становлять капіталістичну формацію, дослідження законів її функціонування й розвитку, по суті, є аналізом і дослідженням внутрішньої сторони людського суспільства на певному ступені його розвитку, тобто «живого цілого» у сукупності його внутрішніх відносин.

Відомо, що матеріалістичне розуміння історії ґрунтується також на доведеному наукою факті закономірного походження людського суспільства із природи, з якою воно пов'язане «плоттю, кров'ю та мозком, перебуваючи всередині її». Головна роль у відносинах суспільство — природа належить людині, її продуктивній праці як загальній умові «обміну речовин між людиною і природою» [1, 181]. Тому К. Маркс предметом подальшого дослідження бере розвиток виробничих відносин і форм власності, які виходять з них, працю суспільної людини, її внутрішню природу та її продукт з усіма його метаморфозами.

Ще в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» К. Маркс вказував на зв'язок товарного виробництва і різноманітних форм власності з глибокою сутністю праці, яку він визначав категорією «самовідчуження» праці. Остання разом з історичними формами поділу праці і приватної власності становить, за Марксом, внутрішню структуру виробничих, а потім і інших суспільних відносин. Соціальна категорія самовідчуження праці, як показує К. Маркс, дає можливість розкрити зв'язок і взаємовідношення між внутрішньою сутністю праці і розвитком форм її виявлення, тобто між внутрішнім і зовнішнім.

У самовідчуженні праці є два різних за змістом моменти трудової діяльності, які об'єктивно не залежать від виробника. Перший — опредмечування праці, другий — її уречевлення, тобто виникнення продукту як чогось зовнішнього, а потім і товару, протилежної робітникові самостійної сили, зовнішньої і чужої його праці.

Якщо виділити в «чистому» вигляді логічні зв'язки між внутрішнім і зовнішнім у Марксовому дослідженні проблеми самовідчуження праці, то можна зробити висновок, що до їх категоріального змісту слід віднести: а) відображення ними взаємопроникних сторін явищ і процесів матеріального світу у їх єдності; б) їх протилежність є конкретним виразом об'єктивних протилежностей дійсності, яка постійно розвивається; в) як сторони об'єктивної суперечності вони самі є суперечності, бо є проявом абсолютної протилежності кожної по відношенню до самої себе.

Ці попередні висновки були розвинуті далі і конкретизовані Марксом в «Капіталі», де здійснено перехід від констатації факту самовідчуження праці до наукового аналізу його дійсної структури і генезису матеріальних та духовних наслідків відчуження праці при капіталізмі.

Відомо, що аналіз процесу виробництва капіталу Маркс починає з аналізу товару. Нагромадження товарів, які створюють речовий зміст багатства капіталістичного суспільства, перебуває у постійному русі, у так званому міновому відношенні, обміні. Споживні вартості при капіталізмі, таким чином, одночасно є і речовими носіями мінової вартості, а остання є лише «формою прояву» якогось відмінного від неї змісту.

Виділення мінової вартості дало можливість показати, що товари — продукти праці, причому абстрактно-людської праці. Розгляд товару в якісному і кількісному планах сприяв відкриттю того, що товар являє собою єдність зовнішнього і внутрішнього — споживної і мінової вартостей. Основою цієї єдності є двоїтий характер праці: абстрактно-людської і конкретно-корисної, вміщеної в товарах.

Потім К. Маркс акцентує увагу на дослідженні форми вартості, яка виявляється лише в суспільному відношенні одного товару до другого, розглядає етапи розвитку форм вартості, тобто внутрішнього: просту, повну і загальну.

Логічний аналіз товару і форм вартості стає концентрованим історичним дослідженням передісторії капіталістичного способу виробництва, яке дозволило Марксу підійти до з'ясування не тільки того, як капітал виробляє, але й як його самого виробляють, тобто таємниці виробництва додаткової вартості, що стає безпосередньою метою і визначальним мотивом капіталістичного виробництва.

Говорячи, що «капітал є рух», Маркс показує, як він здійснюється, і тут важлива роль належить категоріям «внутрішнє» і «зовнішнє». На великому історичному матеріалі він простежив піднесення продуктивності праці за капіталізму: просту кооперацію, мануфактуру і велику машинну промисловість, концентрацію виробництва і зростання робітничого класу. Розкриваючи генезис товарного виробництва, переростання його в капіталістичне, Маркс показує, як відбувається взаємодія його основних сторін, компонентів. В цій діалектичній взаємодії він виділяє зв'язок між спільноіснуючими, відносно цілісними внутрішніми і зовнішніми частинами суспільного організму.

Піднесення продуктивності праці, яке ґрунтується на послідовному її поділі й кооперації, введення машинної індустрії, поява і розвиток різноманітних форм обміну, відділення виробника від продуктивних сил, концентрація їх і всього багатства суспільства в руках меншості (капіталістів, монополій), нелюдська експлуатація трудящих капіталістами — все це здійснюєть-

ся на основі іманентних законів розвитку експлуататорського суспільства, формою реалізації яких і виступає взаємозв'язок та взаємодія внутрішнього й зовнішнього.

Тут важливо підкреслити, що К. Маркс не отожднює предметне внутрішнє і зовнішнє, що існує в об'єктивній дійсності, з гносеологічними категоріями, що є їх відображенням. Тому стає можливим використати ці категорії для пізнання самого внутрішнього, його єдності, зв'язку, розчленування, суперечності тощо. Проте такий аналіз предметного внутрішнього не є самоціллю. Він необхідний для визначення сутності досліджуваних процесів, тенденції їх розвитку.

Таким чином, для пізнання джерела саморуху необхідно глибоко проникнути у внутрішнє предметів і систем (пізнати їх якості) і їх взаємозв'язки з оточенням, які виходять із природи предметів і систем. Оскільки К. Маркс протягом всього аналізу становлення і розвитку капіталістичного способу виробництва неодноразово наголошує на взаємодії внутрішніх і зовнішніх сторін у саморозвитку суспільно-економічної формації і знаходить в ній (взаємодії.— М. П.) джерело, поштовх для розвитку суспільства, то звідси з необхідністю випливає, що внутрішнє (як місце взаємодії, боротьби зовнішнього і внутрішнього) відіграє провідну роль у загальній рівнодіючій розвитку предметів і систем об'єктивного світу.

Розкривши економічну природу капіталізму — відтворення у зростаючих масштабах його складових частин,— Маркс показує роль всіх його суспільних форм у створенні спотвореної картини суспільного життя під владою капіталу. Дослідження взаємодії між працею і капіталом безпосередньо у процесі виробництва, з'ясування таємниці прибутку і його норми, земельної ренти і заробітної плати дозволило Марксу науково з'ясувати причини розбіжностей між внутрішньою і зовнішньою сторонами капіталістичної формації.

Марксів аналіз розвитку суспільних форм відчуження праці у вигляді ланок одного ланцюга: товар — гроші — капітал — прибуток — процент, які набувають все більш відчуженого характеру і перетвореної форми, аналіз сфери обігу капіталу і особливо питань про ринки, конкуренцію і економічні кризи являє собою винятково багате за змістом і висновками дослідження форм прояву, розвитку внутрішнього у зовнішньому, ролі останнього у взаємодії з внутрішнім, в його розвитку. Гадаємо, що це дає нам право зробити два висновки стосовно Марксового розуміння категорій «внутрішнє» і «зовнішнє».

По-перше. Розуміючи внутрішнє і зовнішнє як сторони діалектично розчленованої єдності, цілісності, Маркс відзначає складність внутрішнього, яка полягає в тому, що:

1) його розвиток проходить велику кількість проміжних стадій, моментів, тобто посередніх проміжних ланок [4, III, 471] ра-

ніше, ніж досягне повної розвинутої форми; 2) ці численні перетворення і опосередкування [4, III, 526], через які воно проходить, перетворюючись у зовнішнє, приводять до розбіжності прояву внутрішнього у зовнішньому, до незбіжності, відмінності і протилежності між ними: 3) проміжні перетворення і опосередкування самі є ступенями прояву історичної взаємодії внутрішньої і зовнішньої сторін цілісності, що розвивається. При цьому Маркс вказує, що «опосереднюючий рух зникає в своєму власному результаті і не лишає сліду» [1, 99].

Пізнання складності внутрішнього у вказаному розумінні, неадекватності його прояву в розвитку об'єктивної дійсності стало можливим завдяки розробленому Марксом методу дослідження «діалектично розчленованого цілого».

По-друге. Підсумовуючи результати дослідження сфери обігу капіталу і посередніх проміжних ланок його розвитку, Маркс вказує, що на безпосередній процес виробництва обіг і моменти опосередкувань, що впливають з нього, «справляють визначальний вплив» [3, I, 50]. У процесі постійного переходу одного в друге, коли внутрішнє і зовнішнє постійно «переплітаються і таким чином весь час виставляють у перекрученому вигляді свої характерні відмінні ознаки» [3, I, 50], визначальний вплив зовнішнього полягає в тому, що воно:

1) як вихідний пункт походження і становлення внутрішнього тієї чи іншої об'єктивної цілісності є завжди його абсолютно необхідним компонентом, невід'ємним моментом єдності протилежностей;

2) як єдино можлива форма прояву внутрішнього служить постійному розширенню його можливостей, реалізації його властивостей, що впливає з наявності об'єктивних внутрішніх і зовнішніх зв'язків в матеріальному світі;

3) спроможне об'єктивно необхідно впливати на прискорення або гальмування темпів розвитку внутрішнього, здійснювати певний вплив на вибір напрямків розвитку, а в окремих випадках (антагоністичні форми суспільного виробництва) сприяти докорінній зміні форми і змісту внутрішнього, його якісному перетворенню.

Гносеологічний зміст категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» яскраво розкривається в аналізі сутності товарного фетишизму і його відображенні у вульгарній політекономії і в справжній, марксистській економічній науці. Маркс піддає нищівній критиці методологічні основи апологетики вульгарної політекономії: однобічне вип'ячування зовнішнього, відірваного від внутрішнього, відмову від вивчення внутрішнього на тій підставі, що воно не збігається за формою або проявом із зовнішнім. Це видно на прикладі критики Марксом відомої «триєдинної формули капіталу»: капітал — прибуток (процент), земля — рента, праця — заробітна плата.

Категорії «внутрішнє» і «зовнішнє» виступають засобом понятійного пізнання найістотніших моментів становлення і розвитку об'єктів і систем матеріального світу і в цьому плані збігаються з основним завданням науки. Їх специфіка як категорій пізнання полягає в тому, що, відображаючи об'єктивні взаємодії дійсності, що розвивається, у формі її цілісностей і їх взаємозв'язків, вони є засобом пізнання взаємодії їх співвідносних сторін, становлення і провідної ролі внутрішнього і визначального значення зовнішнього в розвитку матеріального світу.

Категорія «внутрішнє», будучи логічним виразом об'єктивних, необхідних процесів ускладнення, концентрації, впорядкування, формування матерії, покликана виконати двоїсту гносеологічну функцію: по-перше, відобразити «приховану структуру», «внутрішню фізіологію», «внутрішній органічний зв'язок» цілісностей об'єктивного світу і, по-друге, виходячи з цього, відобразити генетичну роль внутрішньої структури, яка полягає в накопиченні, збереженні і прояві життєво важливих елементів цієї структури. Тому категорія «внутрішнє» не зводиться до пізнання «предметного» внутрішнього, а повинна також сприяти пізнанню тенденції його розвитку, розкриттю внутрішніх суперечностей у розвитку, саморусі об'єктів і процесів матеріального світу.

Категорія «зовнішнє», будучи формою відображення в мисленні багатоманітності проявів об'єктивної дійсності, їх необхідних взаємозв'язків, у пізнанні виконує досить істотну роль, основні моменти якої зводяться ось до чого. Вона є відображенням зовнішньої, поверхневої сторони цілісностей, систем, а також середовища, навколишнього оточення їх. Це дві форми єдності внутрішнього і зовнішнього: безпосередньої і опосередкованої. Обидва аспекти прояву зовнішнього у пізнанні відіграють не тотожну роль, що й треба мати на увазі.

Перший аспект вимагає вивчення зовнішнього як форми прояву внутрішнього. Його вивчення стає змістовним лише в разі вивчення самого внутрішнього, його посередніх ланок у процесі реалізації в зовнішнє, у взаємодії з оточенням. Другий аспект вимагає вивчення конкретних зв'язків, відносин, взаємодій об'єктів, цілісностей з навколишніми об'єктами, цілісностями або в межах цілісностей, тобто їх зовнішніх взаємозв'язків і впливів. Його вивчення повинне визначити силу, ефективність і спрямованість дії зовнішнього оточення по відношенню до внутрішнього, тобто його визначальну роль. Проте вона не може бути науково визначена без дослідження того, яких елементів внутрішньої структури досяг вплив зовнішнього і які зміни він викликав, тобто до якого результату щодо розвитку цілісності це призвело.

Не слід думати, що таке розчленування зовнішнього на два аспекти його дослідження ґрунтується на їх розриві або не

тотожному змістові в об'єктивній дійсності. Це лише ступені абстрактного зовнішнього, його логічного пізнання. Таким чином, категорія «зовнішнє» служить пізнанню характеру прояву внутрішнього, з'ясуванню причин його неоднозначності, розбіжності з внутрішнім, а також виявленню його дійсно визначальної ролі в розвитку внутрішнього, об'єктів, цілісностей матеріального світу.

Виходячи із структури «Капіталу» і діалектичного методу дослідження К. Марксом капіталістичної формації як природно-історичного процесу, робимо висновок, що діалектико-логічний зміст категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» полягає у відображенні ними певних тенденцій і характерних рис розвитку соціального життя — створення цілісностей і їх розвитку через послідовний ряд ступенів, станів на основі ускладнення внутрішніх та розширення зовнішніх зв'язків і певної форми взаємодії цілісностей з навколишнім середовищем. Визначаючи поняття «цілісність», Маркс насамперед виділив відображення в ньому сукупності об'єктивних внутрішніх і зовнішніх зв'язків системної структури матеріального світу, пізнання яких сприяє розкриттю тенденцій, законів його функціонування і розвитку.

Саме таке розуміння характерне для дослідження К. Марксом капіталістичної формації, внутрішньою і зовнішньою сторонами якої він вважає сфери виробництва і обігу як цілісності. Самі ці сфери мають свою структуру і внутрішні закони функціонування. Всюди в аналізі цілісностей Маркс виділяє зв'язок внутрішньої і зовнішньої сторін, досліджує сутність їх взаємодії, розкриває внутрішні суперечності і їх роль у розвитку цілісностей. Загальними моментами взаємовідношення внутрішнього і зовнішнього як пари категорій є їх єдність, протилежність, суперечливість, тотожність і взаємоперехід, взаємопроникнення. Розглянемо коротко ці моменти.

Єдність категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» відображає єдність двох взаємопов'язаних між собою форм існування явищ матеріального світу і їх взаємовідносин: безпосередньої і опосередкованої єдності. Перша форма — це безпосередньо конкретна річ, явище, система, процес, а друга — зв'язки і опосередкування їх з іншими об'єктами в процесі переходу від нижчого до вищого ступеня розвитку.

Дві форми єдності внутрішнього і зовнішнього в об'єктивному світі виступають у змісті категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» у вигляді їх відносної роздільності. Ігнорування цього положення на практиці веде до протиставлення і розриву внутрішнього й зовнішнього. Так, врахування лише форми безпосередньої єдності приводить до метафізичної трактовки внутрішнього і зовнішнього в мисленні. Дослідження лише форми опосередкованої єдності може привести до іншої крайності — релятивізму і софістики в розумінні цих категорій.

Тому діалектичне розуміння єдності категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» ґрунтується на визнанні обов'язкового врахування обох форм ідеалізації єдності внутрішнього і зовнішнього в об'єктивному світі. Єдність категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» є, таким чином, одним із конкретних проявів скінченного і нескінченного, перервного і неперервного, відносного і абсолютного в розвитку матерії.

Протилежність категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» є відображенням об'єктивного способу існування, функціонування і розвитку об'єктів і систем, порядку їх взаємодії і ускладнення, яке відбувається у формі протилежностей різноманітності й одиничного, цілісного та його дальшого розвитку.

Внутрішнє і зовнішнє як діалектичні категорії є одним із конкретних проявів об'єктивних протилежностей дійсності, а їх протилежність — засобом пізнання процесів і систем як суми і єдності протилежних тенденцій, тобто роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його. Звідси протилежність категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» означає відносність протиставлення внутрішньої і зовнішньої сторін матеріальної дійсності, їх протилежність в єдності, а не протилежність в метафізичному, буденному розумінні її.

Протилежність внутрішнього і зовнішнього в мисленні є ідеальною, перетвореною специфічною формою пізнання, відображення взаємодії внутрішнього і зовнішнього в об'єктивному світі.

Внутрішня суперечність систем і процесів матеріального світу проявляється у тому, що ставить їх у різні і часом суперечливі стосунки з оточенням або попередніми етапами свого розвитку. Тому об'єктивні суперечності слід розглядати в плані категорій «внутрішнє» і «зовнішнє», як це робить Маркс, аналізуючи суперечливу сутність приватної власності.

Внутрішня суперечливість об'єктивного світу відображається категоріями «внутрішнє» й «зовнішнє» у вигляді суперечності і внутрішнього і зовнішнього, взятих відносно окремо. Визначення суперечності категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» сприяє розумінню діалектичного, плинного співвідношення внутрішньої і зовнішньої сторін взаємодії процесів, систем і тим самим їх пізнанню. Нехтування цією вимогою приводить до апологетизації внутрішнього або зовнішнього, до розриву з наукою.

Умовою правильного розуміння природи суперечності категорій є момент їх тотожності. Визначаючи тотожність категорій «внутрішнє» і «зовнішнє», Маркс мав на увазі відображення ними основи розвитку, матеріальних основ процесу праці між людиною, суспільством і природою в різних суспільних формах її, тобто тієї конкретної єдності внутрішнього і зовнішнього, яка робить процеси і системи внутрішньо пов'язаними в ланцю-

гу етапів їх розвитку. Тотожність цих категорій відображає конкретну єдність основи взаємодії внутрішньої і зовнішньої сторін матеріального світу та їх конкретний зв'язок. Якщо єдність категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» розкриває форми їх єдності в об'єктивному світі, то тотожність має розкрити їх визначеність, конкретність, спільну основу і зміст саморозвитку явищ.

Визнання тотожності категорій «внутрішнє» і «зовнішнє», таким чином, спрямовує пізнання на шлях історичного, генетичного дослідження об'єктів матеріального світу і разом з тим є умовою конкретності дослідження, одним із джерел об'єктивної конкретної істини.

Діалектичне розуміння взаємопереходу категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» з необхідністю виходить з їх тотожності. Як в об'єктивній дійсності процеси і системи завдяки внутрішнім суперечностям бувають самі собою і разом з тим іншими, проте в цьому взаємоперетворенні не стають «кентавроподібними», не переходять в друге чуже, а тільки в «своє друге», так і взаємоперехід категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» повинен стати відображенням такого переходу в своє інше внутрішньої і зовнішньої сторін, процесів і систем об'єктивного світу в їх розвитку.

Цінність Марксового розуміння взаємопереходу категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» полягає в тому, що воно, по-перше, встановило реальний зміст неоднозначності і опосередкованості взаємодії внутрішнього і зовнішнього в розвитку і, по-друге, з'ясувало причини перекрученого, перетвореного прояву внутрішнього в зовнішньому та навпаки. Дійсно, коли об'єкти досліджуються в розвитку і різноманітності зв'язків, то неможливо говорити про однозначність детермінації між внутрішнім і зовнішнім в їх переходах або про пряму і безпосередню форму цих переходів.

Причини перекрученого прояву внутрішнього в зовнішньому і навпаки, за К. Марксом, полягають у наявності неоднозначності і опосередкувань в процесі взаємопереходу. Тому взаємоперехід категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» в гносеологічному аспекті, ґрунтуючись на їх неоднозначності, відносній протилежності, є вимогою дослідження причин різноманітного (в тому числі й перекрученого) прояву внутрішнього в зовнішньому і характеру впливу останнього на процес реалізації внутрішнього.

Таким чином, загальне гносеологічне значення категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» в сукупності їх моментів виявляється в тому, що з їх допомогою наукове пізнання одержує можливість розкрити одну із істотних закономірностей становлення, функціонування, розвитку і загибелі процесів та систем об'єктивного світу, а саме: створення цілісностей і їх послідовного, поступального розвитку на основі ускладнення і впорядкування

ня внутрішніх та розширення зовнішніх зв'язків та певних форм взаємодії цілісностей з навколишнім середовищем.

Категорії «внутрішнє» і «зовнішнє» відіграють важливу методологічну роль у пізнанні суспільного життя, у визначенні конкретних політичних, організаційних і тактичних завдань робітничого класу і його партій в боротьбі за знищення буржуазних порядків і побудову соціалізму та комунізму.

Відображення ними двох форм єдності внутрішнього і зовнішнього в об'єктивному світі спрямоване на вивчення об'єктивно-діалектичного змісту співвідношення внутрішнього і зовнішнього, гарантує від абсолютизації як однієї, так і другої сторони в цій взаємодії. Діалектичне врахування двох форм єдності внутрішнього і зовнішнього сприяє визначенню наукою справжньої ролі в розвитку об'єктивного матеріального світу його співвідносних внутрішньої і зовнішньої сторін, стає застереженням проти різних форм апологетизації однієї з них.

Відносна протилежність, суперечливість і тотожність категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» дає можливість пізнанню перейти від наочно-конкретного вивчення взаємодії внутрішнього і зовнішнього до дослідження їх взаємодії в генетичному, історичному аспекті. Таким чином, пізнання спрямовується на визначення таких елементів, моментів внутрішнього і зовнішнього, впливаючи на які, тобто обмежуючи або розширюючи умови, змінюючи характер внутрішньої організації або перебігу зовнішніх зв'язків, людина, партія, клас може добитися певного практичного успіху.

Але найвиразніше виступає методологічна роль цих категорій в аналізі змісту взаємопереходу між внутрішньою і зовнішньою сторонами цілісності в її єдності з середовищем. Тут видатне місце належить вченню К. Маркса про перетворені форми, завдяки яким відбувається взаємоперехід між зовнішнім і внутрішнім.

Застосований Марксом термін «перетворена форма» дозволив показати, що пізнання дійсного механізму взаємопереходу внутрішнього і зовнішнього, пізнання самого внутрішнього неможливе без виявлення опосередкувань взаємопереходу, тобто структури внутрішнього й зовнішнього і тих реальних відношень між ними, за яких виникає необхідність, причинно-наслідковий зв'язок, закон розвитку.

Конкретні вимоги пізнання діалектичного взаємопереходу внутрішнього і зовнішнього полягають в тому, щоб: а) за будь-яким зовнішнім знаходити відповідне йому внутрішнє; б) у визначенні зовнішнього виходити із єдності внутрішнього свого й іншого (тобто впливу оточення); в) не розривати, не змішувати, не плутати різні рівні і часові етапи розвитку внутрішнього і зовнішнього (тобто вимога конкретності у пізнанні); г) сам

цей перехід є одним із конкретних проявів дії необхідності, причинності, закону явищ матеріального світу.

Такі основні моменти категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» з точки зору їх ролі у пізнанні і практичній діяльності людини.

В арсеналі матеріалістичної діалектики, яка в «Капіталі» К. Маркса виступає як цільний, глибоко науковий метод пізнання, категорії «внутрішнє» і «зовнішнє» займають чільне місце.

Тому думки класиків марксизму-ленізму щодо цих категорій мають бути збережені і розвинуті далі на основі сучасної науково-технічної революції і рівня розвитку суспільних наук.

Краткое содержание

Анализ структуры «Капитала» К. Маркса и метода исследования капиталистической общественной формации позволяет сделать вывод о правомерности выделения диалектических парных категорий «внутреннее» и «внешнее».

Категории «внутреннее» и «внешнее» выступают как необходимое средство понятийного познания существеннейших моментов становления и развития объектов и систем материального мира. Их специфика состоит в том, что, отражая объективные взаимодействия развивающейся действительности в форме ее целостностей и их взаимосвязей, они служат средством познания взаимодействия их соотносительных сторон: становления и ведущей роли внутреннего и определяющего значения внешнего в развитии материального мира.

Диалектико-логическое содержание категорий «внутреннее» и «внешнее» состоит в отражении определенных тенденций и характерных черт развития материи: образования целостностей через последовательный ряд различных ступеней на основе усложнения внутренних и расширения внешних связей.

Наиболее общими моментами взаимоотношения внутреннего и внешнего как пары диалектических категорий есть их единство, противоположность, противоречивость, тождество и взаимопереход (взаимопроникновение). Методологическое значение категорий «внутреннее» и «внешнее» наиболее полно выступает в анализе содержания взаимоперехода между внешней и внутренней сторонами целостности в ее диалектическом единстве с окружающей средой.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 24.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. I, II.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. I, II, III (рос. вид.).
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений. М., 1956 г.
6. В. І. Ленін. Твори, т. I.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
8. Л. А. Маньковский. Логические категории в «Капитале» К. Маркса. Учен. зап. МГПИ, в. 178, 1962.
9. М. М. Розенталь. Диалектика «Капитала» К. Маркса, 1967.

ДО ПИТАНЬ ПРО СОЦІАЛЬНУ ЦІННІСТЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗНАНЬ

Сучасне покоління людей живе в такий бурхливий час, коли у житті суспільства відбуваються величезні суспільно-економічні зміни, здійснюється гігантський науково-технічний прогрес, пов'язаний з оволодінням ядерною енергією, освоєнням космосу, розвитком хімії та іншими досягненнями людського генія. Влада людини над природою незмірно зростає. Все це вимагає розширення науково-дослідницьких праць в усіх галузях людського пізнання.

У вік атомної енергії і лічильно-обчислювальної техніки неможливо обійтись без діалектико-матеріалістичного обґрунтування процесів і явищ, які відбуваються в об'єктивному світі.

Філософські питання теорії відносності, квантової механіки, біохімії, лінгвістики і радіоелектроніки у наш час з успіхом розв'язуються радянськими природознавцями і філософами.

Перетворення соціалізму у вирішальну силу сучасності і будівництво комунізму в СРСР наклало свій відбиток на світову історію. В галузі ідеології в усьому світі відбувається переоцінка теорій і поглядів, які раніше здавалися усталеними.

Важливим завданням радянської філософської науки в цих умовах є дослідження найважливіших теоретичних проблем суспільно-політичного життя. У зв'язку з цим великого значення набуває глибоке теоретичне дослідження суспільної свідомості, її форм і особливостей пізнання об'єктивної дійсності, а також діалектики суспільної свідомості і суспільного життя. Поряд з цими проблемами важливе значення набуває проблема цінності. Актуальність її підкреслюється багатьма філософами-марксистами. Так, професор В. П. Тугаринов, який вперше в радянській філософії поставив питання про цінність, писав: «...Ми визнаємо (вчення про цінність.— В. Г.) однією із найбільш актуальних проблем філософії в політичному і практично-виховному відношеннях» [15, 14].

Цю думку підтримує і В. О. Василенко, відзначаючи, що «глибоке вивчення цих питань знаменує дальший розвиток і конкретизацію діалектико-матеріалістичного світогляду» [9, 5].

Останнім часом до проблеми цінностей прикована увага

багатьох радянських філософів і філософів соціалістичних країн. Про це свідчить той факт, що в Інституті філософії АН СРСР відбулися засідання вченої ради (27 грудня 1964 р. і 2 березня 1965 р.), на яких обговорювалась проблема цінності. Румунський філософ П. І. Гуліан відзначає, що «в епоху, коли іде жорстока боротьба між двома ідеологіями, в умовах, коли буржуазні ідеологи докладають відчайдушних зусиль, щоб довести свої життєві принципи як вищі цінності, марксистин повинні чітко назвати ті цінності, в які вони вірять, цінності соціалізму» [12, 87].

Питанню цінності в тій чи іншій мірі у своїх працях приділяють увагу такі радянські філософи, як Ф. В. Константинов, Т. І. Ойзерман, В. І. Войтко, Л. В. Курсанов та ін. Однак всі вони в основному зупиняються на етичних, естетичних цінностях. Зовсім відсутні праці, в яких розглядались би інші форми суспільної свідомості, наприклад цінність науково-технічних знань.

Дослідження проблеми цінності зумовлено також і необхідністю боротьби проти ідеалістичної філософії, зокрема сучасної буржуазної аксіології. Справа в тому, що за останні роки аксіологія у капіталістичному світі набула значного поширення. Використовуючи теорію цінностей як зброю у боротьбі проти діалектичного матеріалізму, буржуазні аксіологи почали старанно її рекламувати. Наприклад, з тринадцяти міжнародних філософських конгресів тільки на трьох не розглядалась проблема цінностей.

Марксистин не заперечують того прогресивного, що дала за свою історію буржуазна аксіологія (від грецького «аксіос» — цінний і «логос» — вчення). Однак, поставивши проблему цінностей, вона не зуміла її науково розв'язати.

Аксіологія оформилась на початку ХХ ст. як розділ буржуазної філософії. Термін «аксіологія» був запропонований французьким філософом П. Лапі у 1902 р. Під цінностями буржуазні філософи розуміють добро, благо, мету, бога, досконалість, задоволення, знання, коротше кажучи, все те, що може бути предметом бажання і заінтересованості людини.

Представники ідеалістичних течій поділяють цінності на етичні, естетичні, правові, релігійні, економічні, наукові та ін. Так, об'єктивні ідеалісти за цінність вважають самостійне існування ідеї. Суб'єктивні під цінністю розуміють все те, що є дійсно «людське», тобто «не байдуже», зацікавлене відношення людини до речей. Цінності існують остільки, оскільки існують певні емоції суб'єкта: тяга до вдосконалення, емоційна «спрямованість», потяг до вищого, ідеального.

Цінність — це не що інше, як те, що за таку сприймається (Р. Гартман, А. Івінг, Ф. Рінтелен). Релігійний напрямок в аксіології пов'язує цінності з богом. «Цінності,— твердить

Х. Куріель,— виявляються в тому, що природні явища і матеріальні речі залежать від бога. А раз бог вічний і незмінний, вічні і незмінні відношення цінностей» [16, 240].

Отже, ігноруючи суспільну сутність цінностей, буржуазні аксіологи зводять їх до суб'єктивних або об'єктивних ідеалістичних положень. Марксистсько-ленінська філософія виходить з того, що цінності, по-перше, мають об'єктивний характер. По-друге, цінності залежать від конкретно-історичних умов і мають класовий характер. По-третє, цінності необхідно розглядати діалектично, враховуючи моменти відносного і абсолютного у їх розвитку.

Основним критерієм цінностей є суспільно-виробнича практика, яка показує значення факту, предмета, явища у життєдіяльності людства.

Під соціальними цінностями ми розуміємо не тільки все, що вже досягнуто, а також і те, що виступає як бажане для класу, нації і суспільства. Адже відомо, що те чи інше соціальне явище займає певне місце і відіграє певну роль у житті усього суспільства чи його окремих членів. Звідси і необхідно розглядати всі соціальні явища з точки зору їх суспільної користі (цінності) [11, 6].

Тому аксіологічний принцип не слід розуміти вузько. На основі соціальної цінності перевіряються усі соціальні явища: матеріально-технічні, економічні, результати наукового пізнання, моральної поведінки, естетичного відображення дійсності тощо.

Соціальні цінності можна поділити на дві основні групи: а) матеріальні і б) духовні. Зміст перших полягає в тому, що люди перетворюють і використовують природні багатства (різну речовину і енергію) у своїх інтересах. Другі включають в себе ідеї, політику, право, етику, естетику, філософію, науково-технічні знання, соціальну психологію тощо. До них можна віднести також і такі сторони суспільного життя, як: мир, свобода, рівність, братерство, справедливість і щастя.

Класики марксизму-ленінізму розробили матеріалістичне розуміння історії, показали, що знання є однією із форм соціальної діяльності, характер і розвиток якої зумовлений розвитком суспільного буття, його суперечливих сторін і тенденцій. Науково-технічні знання об'єктивно необхідні тому, що природа сама не відкриває своїх таємниць людині. Вона виступає перед нею лише у своїх зовнішніх проявах, тоді як її внутрішні зв'язки приховані від людини. В свою чергу, людина не задовольняється тільки відображенням зовнішніх сторін. Для того щоб використати багатства і сили природи, вона повинна проникнути в її таємниці, розкрити її внутрішні зв'язки, відкрити закони розвитку. Розв'язання цих питань можливе тільки з допомогою науково-технічних знань. Наука є складним со-

ціальним явищем, яке має багато граней і відтінків. Одним з них є їх практичне застосування до вивчення матеріальної дійсності і перетворення її в інтересах людини.

Науково-технічні знання, відображаючи об'єктивну дійсність, не просто фотографують зовнішні зв'язки, а розкривають складні і суперечливі внутрішні відношення матеріального світу в поняттях, принципах, законах, гіпотезах, теоріях.

Знання мають дуже цінні особливості. Так, вони з кожним поколінням людського суспільства нагромаджуються і дедалі більше допомагають все більше підвищувати продуктивність праці. Праця, затрачена на виготовлення знарядь і засобів виробництва, звичайно служить не довго: машини і механізми — 5—20 років, а споруди — 20—50 років. Щоб іти в ногу з прогресом, людині доводиться постійно замінювати спрацьовані машини, знаряддя праці і ветхі споруди, витрачати на це велику кількість живої і уречевленої праці. Знання майже не «зношуються», вони служать людині сотні і тисячі років. Навіть ті знання, які застаріли і практично не використовуються тепер, все ж мають цінність, оскільки вони є етапом у вивченні людиною нових висот у науці і застерігають від повторення пройденого. Тому науково-технічні знання за своєю історичною природою є могутньою суспільною силою і покликані допомогти людині перетворювати світ. У сучасних умовах вони впливають на всі сторони суспільного прогресу, все більше перетворюючись на безпосередню продуктивну силу суспільства. В. І. Войтко з цього приводу пише: «Соціальну цінність науково-технічних знань ми вбачаємо в тому, що вони перетворюються в безпосередню продуктивну силу суспільства» [11, 7].

Пошуки і застосування нових видів енергії, створення штучних матеріалів з новими властивостями, а також удосконалення транспорту, засобів зв'язку, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва — все це свідчить про перетворення науково-технічних знань у безпосередню продуктивну силу. Науково-технічні знання — необхідна умова для збереження здоров'я людини як вищої цінності. Вони також допомагають у пошуках найбільш ефективних методів у вихованні нової людини, формуванні у неї діалектико-матеріалістичного світогляду.

Всі ці питання науково-технічні знання розв'язують двома шляхами: теоретико-пізнавальним і практичним. У першому випадку перед наукою ставиться питання: «Що ж являє собою цей факт чи явище і як його пояснити?» В другому разі: «Як віднести до цих фактів, явищ і як їх використати в інтересах людини?» У зв'язку з цим соціальна цінність науково-технічних знань проявляється як безпосередньо, так і опосередковано, в потенції. Якщо науково-технічні знання служать людині опосередковано, то і тоді вони мають соціальну цінність. Підкрес-

люючи всебічну і все зростаючу цінність науково-технічних знань, без яких у сучасних умовах неможливий суспільний прогрес, В. І. Ленін характеризує знання, науку як «велику гордість людства» [6, 241], найвищу людську цінність.

У сучасних умовах цінність науково-технічних знань проявляється у тому, що їх теоретичні обґрунтування дуже швидко впроваджуються у виробництво. Так, радянські вчені в 1954 р. відкрили принципи квантової електроніки, а через два роки їх почали застосовувати в технології, радіозв'язку, медицині, приладобудуванні та ін.

Але цінність науково-технічних знань має класове, суспільне значення. Це свідчить про те, що в різних суспільно-економічних формаціях соціальна цінність науки має різне значення. Науково-технічні знання можуть бути для людини благом або злом.

Наприклад, автоматизація процесів виробництва у країнах капіталу призводить до інтенсифікації праці і масового безробіття. Якщо середньорічне число повністю безробітних у США в 1951—1956 рр. становило 2,5 млн. чол., то в 1957—1960 рр. їх було 3,6 млн., а в 1961—1966 рр. — 4,4 млн. чол. Таким чином, розвиток науки завдає шкоди інтересам робітничого класу, стає для нього злом.

Крім того, капіталізм гальмує розвиток і застосування науково-технічних знань, коли вони не можуть бути негайно впроваджені у виробництво і давати максимальний прибуток.

Так, американська телеграфно-телефонна компанія Белла у 1937 р. володіла 9234 патентами, з яких понад 5 тис. ніколи не застосовувались. Компанія «Дженерал моторс» використовує у своєму виробництві тільки 1% тих патентів, які вона має. Основна маса патентів на деякі види синтетичних смол у США була видана на початку 30-х років, а їх виробництво було налагоджено лише в кінці 50-х років. Нейлон винайдений у 1932 р., а комерційне виробництво його розпочалося тільки в 1946—1947 рр. Так, у США 67% проектів, за якими розпочинаються дослідження в промислових лабораторіях, не дають ніяких практичних результатів, тому що припиняються або скорочуються асигнування [10, 23].

Найбільш гармонійний і успішний розвиток і впровадження науково-технічних знань можуть забезпечити тільки передові класи, кровно зацікавлені у розвитку нових продуктивних сил, у пізнанні законів об'єктивної дійсності. Таким вимогам сучасна буржуазія не відповідає. Вік пари уживався з капіталізмом, але вік ядерної енергії вступає у суперечність з капіталістичними суспільними відносинами. Як правильно пише видатний учений Дж. Бернал, «капіталізм зробив науку можливою, наука робить капіталізм зайвим» [8, 31]. Тільки соціалізм здатний поставити науку на службу інтересам усього людства.

Соціалізм як суспільний лад, оснований на висновках і вимогах науково-технічних знань, припускає перетворення їх у загальну теоретичну основу усіх галузей промислового і сільськогосподарського виробництва. Тому освоєння народним господарством науково-технічних досягнень при соціалізмі має величезне значення для зростання продуктивності праці і добробуту народу. «При розумному ладі...,— писав Ф. Енгельс,— духовний елемент, звичайно, належатиме до числа елементів виробництва і знайде своє місце серед витрат виробництва і в політичній економії. І тут, звичайно, ми з відчуттям задоволення дізнаємось, що тільки один такий плід науки, як парова машина Джеймса Уатта, дав світові за перші п'ятдесят років свого існування більше, ніж світ від самого початку витратив на розвиток науки» [3, 517].

Науково-технічні знання є дуже вигідною і надзвичайно перспективною галуззю виробництва. «Наука,— справедливо відзначає академік В. Трапезников,— це надзвичайно вигідна сфера капіталовкладення». Це змушені визнати і зарубіжні вчені. Наприклад, відомий американський економіст Ф. Махлуп писав, що «в державі, мабуть, немає інших сфер застосування капіталу, які б забезпечували такі високі прибутки», як наука [15, 230]. Справді, збільшення продуктивності праці досягається головним чином за рахунок освоєння нової техніки і досягнень науково-технічних знань. Якщо уповільнюється зростання продуктивності праці, то причину цього треба шукати у недостатності освоєння науки і техніки. Тому не випадково XXIII з'їзд КПРС приділив так багато уваги науково-технічним знанням та їх ролі у соціальному прогресі, указав на необхідність всілякого підвищення їх ефективності, реалізації їх рекомендацій у виробництві.

Науково-технічні знання значно змінили всі умови людського буття. Вони допомагають людині перетворювати світ і відкривають справді безмежні можливості. В зв'язку з цим систематичне і всебічне впровадження науково-технічних знань набирає характеру абсолютної необхідності. Мускульна сила людини і тварини все більше замінюється силами неорганічної природи. Таким чином, як відзначав ще К. Маркс, робітник у процесі виробництва виступає все більше і більше як організатор, наладник і регулятор виробничих процесів.

Не треба забувати ще одну характерну особливість. У руках трудящих цінність науково-технічних знань виявляється в тому, що вони стають умовою не простого пояснення світу, а сприяють революційному перетворенню, виступають як могутня сила, з допомогою якої удосконалюється управління законами природи і суспільними відносинами. К. Маркс у праці «Злиденність філософії» особливо відзначав революційну сторону науки. Наука, яка народжена історичним рухом і яка

бере «в ньому участь з повним знанням справи, перестає бути доктринерською і стає революційною» [4]. Ця думка, висловлена К. Марксом, підтверджується практикою комуністичного будівництва. «Прогрес науки і техніки в умовах соціалістичної системи господарства,— говорить у Програмі КПРС,— дає можливість ефективно використати багатства і сили природи в інтересах народу, відкривати нові види енергії і створювати нові матеріали, розробляти методи впливу на кліматичні умови, оволодівати космічним простором. Зростання науки стає вирішальним фактором могутнього зростання продуктивних сил суспільства» [7, 109, 110].

З урахуванням соціальної цінності науково-технічних знань для розвитку виробництва і продуктивності праці повинно бути вирішене питання про те, чи є наукова праця продуктивною? Сама по собі наукова праця — це праця не продуктивна. Тому, що самі ідеї нічого не можуть зробити, реальну виробничу діяльність виконують люди, які опанували ці ідеї. Проте немає виробництва поза духовною діяльністю людини. К. Маркс відзначав, що наука не просто буде вноситися у виробництво зовні, а з самого початку буде покладена в його основу. Знання стають «уречевленою силою». Не тільки руки, але й ідеї створюють знаряддя праці. «Природа не будує машин, паровозів, залізниць, електричних телеграфів...», — писав К. Маркс. — Все це — продукти людської діяльності; природний матеріал, перетворений в органи влади людської волі над природою чи в органи виконання цієї волі в природі. Все це — створені людською рукою органи людського мозку — уречевлена сила знання» [4].

До того часу, поки науково-технічні знання не набули характеру теоретичної основи виробництва, а виробничий досвід не спирається на глибокі знання, неможливо твердити, що наукова праця є продуктивною. Але як тільки наука стає безпосереднім учасником виробництва, вона набирає продуктивного характеру.

В умовах комуністичного суспільства науково-технічні знання виступають як особлива форма розподілу праці, нерозривно пов'язана з усією суспільно розчленованою працею. Виразом цього є створення на заводах і фабриках науково-дослідних інститутів та інших наукових установ, які безпосередньо обслуговують виробництво. Така співдружність вчених з виробництвом дає величезний економічний і соціальний ефект. Прикладом може бути Гірничий інститут у Дніпропетровську, наукові співробітники якого запропонували нові методи технології агломерації залізних руд з використанням рідкого палива. Це підвищило продуктивність праці на 5—7% і дає річну економію на одній автомашині приблизно 60 тис. крб. А якщо цей метод впровадити на всіх підприємствах, які виробляють автомашини,

то економія становитиме 5 млн. крб. Це означає, що праця вчених допомогла заощадити стільки коштів, що на них можна побудувати 20 вісімдесятиквартирних будинків.

Характерно, що за останні три роки держава виділила на наукові дослідження, які проводяться в інституті, 3 млн. 300 тис. крб., а при впровадженні закінчених робіт у виробництво економія дорівнювала 28 млн. 310 тис. крб., тобто на кожен карбованець, вкладений у науку, держава одержала прибутку близько 9 крб. [14, 3—5].

Таким чином, не тільки робітники, інженери-конструктори, але й інші спеціалісти беруть безпосередню участь у виробництві, і їх праця є продуктивною. В той же час сам виробничий процес дедалі більше стає науковою працею, що дає можливість розглядати науку і виробництво як єдине ціле. К. Маркс вказував, що з розвитком великої промисловості створення справжнього багатства стає менш залежним від робочого часу і кількості затраченої праці, ніж від могутності агентів, які приводяться в дію протягом робочого часу, агентів, які самі — могутня продуктивність; в свою чергу самі агенти залежать від загального стану науки і від ступеня розвитку технології або застосування цієї науки до виробництва. Сам розвиток науки, особливо природознавства, а поряд з ним і усіх інших наук, перебуває у свою чергу у відповідності з розвитком матеріального виробництва [1, 61].

Виникає питання, чи стосується це всіх наук чи тільки прикладних?

Будівництво комунізму передбачає поєднання наукових знань. Це означає, що поряд з науково-технічними знаннями повинно приділятися велике значення і таким наукам, які на перший погляд не беруть безпосередньої участі у виробництві — філософії, психології, естетиці та ін. Комунізм немислимий без всебічного розвитку науки. Вона необхідна не тільки для того, щоб поставити питання, установити певну чергу вирішення тих чи інших проблем, але й дати рекомендації, як їх розв'язати.

Справді, з розвитком виробництва воно дедалі більше потребує не тільки знання зовнішньої природи, але й наукових знань про саму людину. Дані анатомії, фізіології безпосередньо застосовуються у швейній, взуттєвій та інших видах промисловості, а також ураховуються при створенні ефективніших умов на робочому місці. Рекомендації таких наук, як психологія, економіка, в сучасних умовах набувають значної цінності у виробничих процесах. Дані технічної естетики стають необхідними у різних галузях народного господарства.

Владно проникає у виробництво і наукова організація праці, особливо у зв'язку з науково-технічним прогресом. Застаріло багато традиційних методів виготовлення продукції і її типів. Більше того, ідеї марксистсько-ленінської філософії, тео-

рії наукового комунізму також проникають у сферу виробництва, оволодіваючи масами, сприяючи підвищенню продуктивності праці.

Отже, коло наукових дисциплін, що обслуговують виробництво, поступово розширюється. Дані фундаментальних і прикладних наук (методи точного кількісного аналізу) дедалі більше стають необхідними для вирішення багатьох соціальних завдань, а висновки філософії діалектичного матеріалізму та інших суспільних наук, у свою чергу необхідні для фундаментальних і прикладних наук. Науки набули у вісімнадцятому столітті своєї наукової форми, писав Ф. Енгельс, і внаслідок цього зімкнулись, з одного боку, з філософією, з другого — з практикою [3]. «Згодом,— відзначав К. Маркс,— природознавство включить в себе науку про людину в такий же мірі, в якій наука про людину включить в себе природознавство: це буде єдина наука» [2, 596].

Соціальна цінність науково-технічних знань з побудовою комунізму ще більше зростає. Вони стають на службу народу, усього суспільства і це надає їм демократичного і гуманного характеру. «Для того, щоб перемогти... і щоб будувати комунізм,— говорив В. І. Ленін,— треба взяти і техніку, і науку і пустити її в хід для широких кіл... Це основне питання треба висунути випукло, треба поставити в основні завдання господарського будівництва» [5, 415].

Цю вимогу В. І. Леніна Комуністична партія і Радянський уряд перетворюють у дійсність. У нашій країні до науки залучаються найширші верстви населення. Вже тепер у Радянському Союзі 84,5 млн. чол. мають вищу, незакінчену вищу і середню спеціальну освіту. Серед працюючих 56% мають вищу і середню (повну і неповну) освіту.

Відзначаючи велику цінність науково-технічних знань у житті суспільства, ми не схильні проте твердити, що наука — єдина рушійна сила соціального прогресу, як це роблять деякі буржуазні філософи і соціологи. Сама по собі наука не чарівна паличка, яка одним помахом може перетворити бідну країну в багату. Головною, вирішальною силою в історії суспільного прогресу було і залишається виробництво.

Все це свідчить, що соціальна цінність науково-технічних знань в умовах комунізму є суспільною сутністю. Комунізм створює необхідні умови для максимального розвитку науково-технічних знань, а вони всебічно сприяють побудові комунізму.

Краткое содержание

В статье рассматривается проблема социальной ценности научно-технических знаний.

Проблемы аксиологии за последние годы все больше привлекают советских и зарубежных философов-марксистов. С одной стороны, это вызвано

необходимостью разоблачения буржуазной аксиологии, которая внушает трудящимся массам, что ни один вопрос социальной жизни в современных условиях не может быть разрешен без этого понятия. С другой стороны, исследование социальной ценности как понятия диалектического материализма имеет значение для активности творческого мышления, которое играет решающую роль в строительстве материально-технической базы коммунизма и воспитания нового человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Из неопубликованных рукописей.— «Большевик», 1939, № 11—12.
2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 30.
6. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 35.
7. Програма КПРС. К., 1961.
8. Дж. Бернал. Наука и общество. ИЛ, 1958.
9. В. О. Василенко. Цінність і оцінка. К., 1964.
10. Вестник Московского университета (Экономика), 1966, № 2.
11. В. И. Войтко. Основные принципы марксистского социологического анализа.— В кн.: Человек и техника. К., 1966.
12. «Deutsche Zeitschrift für Philosophie», 1959, № 1.
13. Материалы первой конференции молодых ученых Днепропетровщины (Гуманитарные науки). Днепропетровск, 1967.
14. Ф. Махлуп. Производство и распространение знаний в США. М., 1966.
15. В. П. Тугаринов. О ценностях жизни и культуры. Л., 1960.
16. Человек и эпоха. АН СССР, 1964.
17. «Foreign Affairs», April, 1962.

ЗНАЧЕННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ В ФОРМУВАННІ НОВОЇ ЛЮДИНИ

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії успішно втілює в життя величну програму побудови комуністичного суспільства в нашій країні. Одним з найважливіших практичних завдань, які стоять перед партією і народом, є виховання нової людини. Завдання це обумовлене всім ходом комуністичного будівництва і в першу чергу розвитком суспільного виробництва. «Чим більший розмах, чим більша широта історичних дій,— говорив В. І. Ленін на VIII Всеросійському з'їзді Рад,— тим більше число людей, яке в цих діях бере участь і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові і нові мільйони і десятки мільйонів» [3, 446]. Будівництво комунізму—це найглибше з усіх перетворень, які будь-коли відбувались у суспільстві. А тому і вимагає воно свідомої діяльності мільйонів і мільйонів трудящих. Завданням першорядного значення, ключовою проблемою комуністичного виховання є сьогодні формування наукового світогляду у всіх членів нашого суспільства. І це не випадково. Науковий марксистсько-ленінський світогляд займає особливе місце, відіграє провідну роль у системі соціалістичної суспільної свідомості.

Що ж являє собою науковий світогляд? Яка його роль у формуванні нової людини?

Під світоглядом, звичайно, розуміють систему узагальнених поглядів і уявлень про світ в цілому, сукупність таких переконань та ідеалів, які характеризують загальне, концептуальне відношення до навколишнього світу як з боку суспільства, так і з боку окремої особи. Він являє собою більш або менш стійке утворення, яке складається із загальних уявлень людини про відношення до природи, суспільства, уявлень людини про саму себе. Світогляд трудящих має історично обумовлений рівень суспільно-економічного розвитку суспільства. Він складається в процесі суспільно-виробничої діяльності і залежить від рівня цієї діяльності і тих суспільних відносин, в рамках яких вона відбувається.

У класовому суспільстві світогляд має класовий характер, тобто виражає соціальні, політичні інтереси того чи іншого класу. Коли інтереси класу збігаються з об'єктивною тенденцією історії, то й світогляд його складається як прогресивний, передовий, матеріалістичний. Якщо ж ці інтереси протистоять об'єктивній ході історії, то і світогляд класу виявляється консервативним, реакційним, ідеалістичним. Боротьба протилежних класів, зіткнення їх інтересів і цілей знаходить своє відображення і в боротьбі їх світоглядів. Про це свідчить перш за все багатовікова боротьба двох протилежних філософських напрямів — матеріалізму та ідеалізму. Можна сміливо заявити, що при всій різноманітності світоглядних уявлень, при всій відмінності підходів до дійсності, способів її тлумачення існують два головні типи світогляду — матеріалістичний та ідеалістичний, які відрізняються один від одного вирішенням основного питання філософії. Справа в тому, що яку б проблему не вирішувала людина, перед нею завжди і перш за все виникає необхідність з'ясувати відношення мислення до буття. Саме в цьому знаходить своє втілення відношення людини до навколишнього світу і до самої себе.

Поділ світоглядів на матеріалістичні та ідеалістичні тісно пов'язаний з їх поділом на наукові та ненаукові світогляди. Матеріалізм як світогляд передових, прогресивних класів, завжди спирався на науку. Ідеалізм же зникався і зникається з релігією. Звичайно, і в ідеалістичних філософських системах можуть мати місце раціональні моменти (як, наприклад, у філософії Гегеля), в той час як релігія є повною протилежністю науки. Та проте ідеалізм, невірно вирішуючи основне питання філософії, являє собою ненауковий світогляд. Навіть світогляди матеріалістів минулого не завжди мали послідовно науковий характер. І справа не тільки в тому, що з точки зору сучасної науки вони невірно вирішували окремі проблеми. Сам принцип тлумачення дійсності, на якому вони базувались, був обмеженим, метафізичним. Тільки марксизм, поєднавши матеріалізм з діалектикою, відкривши матеріалістичне розуміння історії, зміг стати справді науковим світоглядом пролетаріату. Зміст наукового світогляду був викладений Марксом і Енгельсом уже в першому програмному документі наукового комунізму — «Маніфесті Комуністичної партії». «В цьому творі,— писав В. І. Ленін,— з геніальною ясністю і яскравістю змальований новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньо-історичної революційної ролі пролетаріату, творця нового комуністичного суспільства» [2, 30]. По суті, тут дано визначення наукового світогляду, в якому В. І. Ленін підкреслює перш за все філософську основу його. Саме діалектичний та

історичний матеріалізм дає послідовно наукову відповідь на основне питання філософії, обґрунтовує сучасну концепцію розвитку природи, суспільства та мислення, визначає місце та роль людини в світі, розкриває об'єктивні причини і тенденції суспільного прогресу, без чого не може бути і наукового світогляду. З виникненням марксизму філософія із «науки наук», із системи знань про світ в цілому перетворюється дійсно в світогляд робітничого класу та його партій. Від усіх попередніх та існуючих нині світоглядів його відрізняють такі риси, як науковість, партійність, революційна спрямованість, інтернаціоналізм, гуманізм, оптимізм, творчий характер. Всі риси марксистсько-ленінського світогляду тісно пов'язані між собою, що робить його цілісним і послідовним. Ця цілісність і послідовність нашого світогляду, яка проявляється в єдності знань, переконань та діяльності людини, і визначає його особливу роль в житті соціалістичного суспільства.

Науковий світогляд дає можливість бачити головне в житті, дивитися в корінь явища, не сприймати випадкові, другорядні події та факти як необхідні, суттєві, вирішальні. Установлюючи загальний погляд на світ та його закономірності, він тим самим визначає і характер відношення людини до навколишнього світу, а отже, і успіх її практичної діяльності.

І. П. Павлов ще на початку своєї наукової діяльності говорив, що кожна людина, незалежно від обраної нею спеціальності, повинна мати загальний погляд на світ, світогляд. І перш за все він відносив це до молоді. «Молодий розум,— говорив І. П. Павлов,— розум філософський. Під цим епітетом я розумію прагнення молодого розуму про все мати поняття, всі знання звести до відомих загальних положень» [13, 107].

В наш час, час корінних соціальних змін та бурхливого розвитку наукових знань, незмірно виростає роль і значення марксистсько-ленінської філософії як наукового світогляду. Сьогодні людині все важче стає встигати за наукою. В. Келер приводить з цього приводу висловлювання одного робітника Костромського льнокомбінату ім. В. І. Леніна: «Бувало, за газетами та журналами стежиш і загалом в курсі подій знаходишся. А як тепер за наукою угнатися, коли там майже кожен рік «атомну енергію» відкривають!» [7, 99].

В цих умовах великого значення набуває засвоєння загальних законів та принципів науки, формування наукового світогляду. Тому кожен спеціаліст повинен добре знати свою науку, свою спеціальність і в той же час опанувати діалектико-матеріалістичний світогляд. З його позицій можна плідно обговорювати будь-яку тему, дивитись як завгодно далеко. Академік П. Ф. Юдін в своєму виступі на загальних зборах АН СРСР, присвячених завданням розвитку суспільних наук, говорив: «Вчений в наші дні може бути і біологом, і фізиком,

і агрономом, і селекціонером, проте, для того, щоб стати справжнім творцем в будь-якій галузі науки, він повинен оволодіти науковим світоглядом, оволодіти марксистсько-ленінською філософією. Бо якими б приладами і інструментами не користувався він в своїй роботі, будь-то мікроскоп чи лічильна машина, синхрофазотрон чи реактор, основним інструментом пізнання завжди залишається діалектико-матеріалістичний метод дослідження. І яку б сферу дійсності не досліджував вчений, будь-то мікросвіт, чи макросвіт, знання найбільш загальних законів розвитку всього світу, будь-якого об'єкту пізнання, як і законів самого пізнання, дає лише марксистсько-ленінська філософія» [12, 173].

Формування нової людини, трудівника комуністичного суспільства вимагає, щоб наукові знання не були простою сумою емпіричних даних, необхідних для того чи іншого роду діяльності, а щоб вони становили певну систему. Науковий діалектико-матеріалістичний підхід до вивчення дійсності і сприяє не тільки набуванню, засвоєнню і правильному застосуванню всіх спеціальних знань, а й формуванню вірного загального уявлення про світ. Таке поєднання конкретних знань з правильним загальним поглядом на світ дає можливість людині, з одного боку, зрозуміти тенденцію загального розвитку, бачити головне в житті і, з другого — розібратися в конкретних подіях життя, вірно їх оцінити.

Та проте ще нерідко можна почути скептичні зауваження на адресу філософії. Мають місце факти неправильного ставлення до оволодіння марксистсько-ленінською теорією. Деякі інженерно-технічні, господарські працівники, визнаючи важливість спеціальних знань, в той же час несерйозно ставляться до вивчення суспільних наук, особливо філософії. Необхідно перебороти цей філософський скептицизм, підвищити філософську культуру спеціалістів всіх галузей знання. «Наші спеціалісти,— говориться у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові партії,— повинні не тільки досконало володіти своєю спеціальністю, але й знати закони суспільного розвитку, внутрішньої і зовнішньої політики, мати широкий кругозір. Без глибокого вивчення марксистсько-ленінської теорії, без ясного розуміння політики партії і держави не може бути хорошого радянського спеціаліста» [5, 68].

Необхідність діалектико-матеріалістичного розуміння досягнень сучасної науки обумовлена також гострою ідеологічною боротьбою на міжнародній арені. В цій боротьбі яскраво проявляється протилежність двох світоглядів — комуністичного і буржуазного, матеріалістичного і ідеалістичного, наукового і ненаукового.

У своєму філософському заповіті — статті «Про значення бойовничого матеріалізму» — В. І. Ленін писав: «Ми повинні

зрозуміти, що без солідного філософського обґрунтування ніякі природничі науки, ніякий матеріалізм не може витримати боротьби проти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду. Щоб витримати цю боротьбу і провести її до кінця з повним успіхом, природник повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом» [4, 197—198]. Ця вказівка В. І. Леніна сьогодні набуває особливого значення тому, що загострення боротьби двох ідеологій — комуністичної і буржуазної — знаходить своє відбиття в методологічній, світоглядній і ідеологічній спрямованості сучасної науки.

Марксистсько-ленінська філософія викриває соціальні та гносеологічні корені ідеалізму і релігії, показує їх безпідставність. Разом з тим вона вчить критично оцінювати досягнення буржуазної науки. Необхідно пам'ятати вказівку В. І. Леніна про те, що будь-яка ідеалістична теорія виростає на здоровому дереві людського пізнання, виникає з тих чи інших фактів, взятих із життя. Інакше ідеалізм не мав би ніякої опори, не набув би відносно широкого розповсюдження в буржуазному світі. Критикуючи світоглядні помилки в науці, треба вміти бачити відмінність між філософськими ідеями, які супроводять ту чи іншу наукову теорію, і реальним змістом її. Не можна негативно ставитись до нових наукових теорій тільки тому, що в умовах капіталізму вони набули порочної філософської інтерпретації. Називаючи буржуазних професорів вченими прикажчиками класу капіталістів, В. І. Ленін писав, що «завдання марксистів і тут і там зуміти засвоїти собі і переробити ті завоювання, які робляться цими «прикажчиками»... — і вміти відсікти їх реакційну тенденцію, вміти вести свою лінію і боротися з усією лінією ворожих нам сил і класів» [1, 315].

У боротьбі проти впливу буржуазної ідеології важливо пам'ятати, що формування високої ідейної та комуністичної переконаності у молодого покоління передбачає синтез всіх наукових знань, досягнень як суспільних, так і природничих наук, на основі марксистсько-ленінської філософії.

Характерною рисою наукового світогляду, як уже відзначалось вище, є його дійовий характер. Це також визначає його роль у житті людини. В своєму повсякденному житті ми неминуче поводимо себе відповідно до тих світоглядних поглядів, які глибоко проникли в нашу свідомість. Саме зв'язок світогляду з діяльністю та поведінкою є одним з найголовніших показників якостей людини. Людина, яка глибоко переконана в правоті свого світогляду, не може не прагнути до практичного втілення його в життя. І навпаки, якщо немає такої переконаності, то і правила, які випливають із світогляду, здаються людині

чимось нав'язаним зовні, таким, що не має глибокого значення.

Нам потрібен науковий світогляд не сам по собі, не у відриві від практики, а в тісному зв'язку з життям народу, з вирішенням насущних проблем комуністичного будівництва. Кожна радянська людина повинна свідомо брати участь у будівництві нового суспільства. А для цього недостатньо лише добре, сумлінно працювати. Необхідно, щоб людина на перший план виставляла не вузько особисті інтереси та розрахунки, а потреби суспільства, щоб вона могла правильно поєднувати матеріальні інтереси з ідейними мотивами, які випливають з комуністичного світогляду. Значення наукового світогляду полягає в тому, що він, спираючись на аналіз об'єктивних законів історії, передбачає в суттєвих, корінних рисах соціальні зміни і дає можливість передбачати перспективи розвитку. І комунізм при цьому виступає не як лозунг, і не тільки як ідеал, а як закономірний результат розвитку суспільства. А усвідомлення цього допомагає людині визначати головну мету в житті, надає великого значення повсякденній буденній роботі. Науковий світогляд включає в себе вірне розуміння суспільних інтересів, дає можливість пов'язати з ними свої власні прагнення. Без марксистсько-ленінського світогляду не може бути ні комуністичного ставлення до праці, ні глибокого усвідомлення суспільного обов'язку, ні наполегливості та волі в досягненні мети, ні вміння переборювати труднощі. Як вірно зазначає Є. В. Шорохова, «усвідомленість вольової поведінки проявляється в тому, що успішність подолання внутрішніх та зовнішніх труднощів пов'язана з наявністю у людини певних твердих переконань, відповідного світогляду. Ці тверді переконання і світогляд, який склався, є формою усвідомлення взаємовідносин людини з умовами її існування, з оточуючими її людьми, з класом, з суспільством в цілому. Від ступеня повноти, точності, об'єктивності відображення цих відносин буде залежати усвідомленість поведінки людини як члена суспільства» [10, 331].

Між справжніми інтересами людей та їх суб'єктивним усвідомленням може існувати суперечність. Людина не завжди усвідомлює, що ті чи інші заходи здійснюються в її інтересах. Значення наукового світогляду і полягає в тому, що він зводить до мінімуму цю невідповідність.

На основі наукового світогляду і в тісному зв'язку з ним формується така сторона духовного життя людини, як ідейна переконаність, тобто глибока і обґрунтована віра в принципи та ідеали комунізму. Вона необхідна людині не тільки для того, щоб вірити в істинність своїх ідей, але і відстоювати їх, відкидати все, що не в'яжеться з науковим світоглядом. Ідейна переконаність, як найвища якість борця за комунізм, становить основу комуністичної моралі, проходить через усі принципи мо-

рального кодексу будівника комунізму. Це свідчить про тісний, нерозривний зв'язок світогляду та моралі. Науковий світогляд є безпосереднім фундаментом комуністичної моралі. Зовсім неможливо забезпечити моральне виховання трудящих, не прилучаючи їх до наукового світогляду. В своїй праці «Деякі проблеми наукової етики» Я. Енгст пише, що «наукове визначення моральної цілі може впливати тільки із наукового пояснення закономірного розвитку суспільства» [11, 205]. Науково пояснивши напрямок прогресу людства, визначивши роль і місце людини в суспільному житті, сенс її власної діяльності, марксистсько-ленінський світогляд дає теоретичну базу для комуністичної моралі.

Світогляд людини визначає її самосвідомість, характер, моральне обличчя, поведінку. Він становить основу формування всіх інших рис духовного життя людини. Оволодіваючи діалектико-матеріалістичним світоглядом, людина здобуває не тільки вірний загальний погляд на світ, а й ідейну основу для всебічного і гармонійного розвитку всіх своїх здібностей і якостей. Яку б сторону комуністичного виховання ми не взяли, всі вони залежать від наукового світогляду. Ідейно-політичне, трудове, моральне, естетичне виховання має в кожному окремому випадку свої особливості, але всі види виховання мають єдину мету — формування комуністичної свідомості мас — і повинні базуватися на науковому світогляді. Тому необхідною рисою всебічно розвиненої особи є насамперед цілісність світогляду. Науковий світогляд справляє на людину величезний спонукальний вплив, зміцнює і загартовує її волю, націлює до єдиної мети всі її помисли і почуття, її енергію і прагнення. Яскравим прикладом такого впливу є життя та діяльність видатних революціонерів, борців за комунізм, — В. І. Леніна, Ф. Е. Дзержинського, Я. М. Свердлов та інших. Через неймовірні труднощі, тюрми і заслання йшли вони до здійснення заповітної мрії трудящого людства, згуртовуючи багатомільйонні маси робітників і селян всіх національностей під прапором марксизму-ленінізму. Науковий, комуністичний світогляд, ідейна переконаність допомогли їм у тяжких умовах боротьби вірити в світле майбутнє, боротися за нього.

Велика сила ідей комунізму допомагала робітничому класу переборювати всі труднощі, що зустрічалися йому в ході будівництва нового суспільства, допомагає нашому народові сьогодні втілювати в життя програму будівництва комунізму. Протягом півстоліття в полум'ї класових боїв і на фронтах мирного будівництва гартувалась і міцніла соціалістична свідомість робітничого класу нашої країни. Внаслідок стирання класових відмінностей, підвищення культурно-технічного рівня трудящих комуністична ідеологія з ідеології робітничого класу стає ідеологією всього народу, а науковий світогляд — світоглядом тру-

дящих. Вперше в історії його носіями є не лише окремі видатні особи, не лише один передовий клас, а широкі народні маси, всі соціальні групи і народи, що населяють нашу країну. «Марксизм-ленінізм став ідейним прапором радянського народу,— говорив Л. І. Брежнев у доповіді 3 листопада 1967 р.— Це — найбільше завоювання нашої революції, ключ до перемоги комунізму. Партія прагне до того, щоб кожна радянська людина бачила в марксизмі-ленінізмі надійний компас, вірне керівництво до дії» [6, 69].

Значного поширення набуває вивчення марксистсько-ленінської теорії не тільки в Радянському Союзі, країнах соціалістичної системи, але й у капіталістичному світі. Незважаючи на величезні асигнування на пропаганду буржуазного світогляду, все більше трудящих звертають свої погляди до марксизму-ленінізму, який освітлює їм дорогу в боротьбі за визволення. «Трудящі повинні цей світогляд засвоювати активно,— пише японський філософ-марксист Коїті Морі,— бо матеріалістичний світогляд розкриває перед людьми справжній світ, справжнє суспільство. Якщо трудящі не будуть керуватися знанням дійсного світу і дійсного суспільства, то як зможуть вони скинути ярмо і добитися визволення? І ми повинні зробити віссю теорії і методу всього нашого життя саме матеріалістичний світогляд» [8, 96].

У сучасну епоху відбувається запекла боротьба двох протилежних світоглядів — комуністичного та буржуазного. В цій боротьбі відображається процес переходу людства від капіталізму до соціалізму. «Рішуча ідейна боротьба наших днів,— пише фінський марксист Лехен Тууре,— є перш за все боротьба між світоглядом робітничого класу і буржуазним світоглядом. Всі різноіменні школи модної філософії — прагматизм, інструменталізм, екзистенціалізм і т. д.: — являють собою світогляд класу капіталістів. Між собою вони сперечаються з-за дрібниць, часто-густо лише із-за голих слів, та вороже ставляться лише до діалектичного матеріалізму, який ми маємо повну підставу називати світоглядом робітничого класу» [9, 18]. Автор указує на посилення інтересу робітничого класу Фінляндії до вивчення марксистсько-ленінської теорії, про що свідчить збільшення попиту на марксистську філософську літературу, посилення тяги до лекцій та занять з питань марксистсько-ленінської теорії. Великою популярністю користуються ідеї марксизму-ленінізму серед трудящих Японії, де існують товариства по вивченню матеріалізму.

І не лише трудящих, а й передових, прогресивних представників буржуазної інтелігенції захоплює приваблива сила марксистсько-ленінського світогляду, а більш свідомі з них поєднують свою долю з комуністичним і робітничим рухом. Видатні вчені Франції Поль Ланжевен та Жоліо-Кюрі, письменник Ана-

толь Франс, художник Пікассо стали комуністами. Порвали з ідеалізмом і перейшли на позиції матеріалізму визначні японські філософи Янагіда Кендзюро, Токаса Дзюи та Рісаку Мутай, професор хірургічної клініки в Тулузі Ж. Дюкуен, колишній член ордену іезуїтів Алігеро Тонді, колишній лідер італійського неопозитивізму Л. Джеймонат та ін. Подібних прикладів можна навести багато. Всі вони свідчать про величезну привабливу силу марксистсько-ленінського світогляду, про його глибокий вплив на розум і серця людей в усьому світі.

Успіхи комуністичного будівництва в нашій країні, успіхи світового комуністичного руху залежать від дальшого творчого розвитку наукового світогляду, від активного засвоєння його трудящими. Ось чому в Програмі КПРС і висунуте надзвичайно важливе завдання — сформувати на основі марксизму-ленінізму у всіх трудівників радянського суспільства науковий світогляд.

Краткое содержание

В статье дано определение марксистско-ленинского мировоззрения и показана его роль в жизни социалистического общества. В нашу эпоху, эпоху бурного развития научных знаний огромное значение приобретает усвоение общих законов и принципов науки, формирование научного мировоззрения у каждого труженика социалистического общества. Научное мировоззрение является основой коммунистического воспитания. Овладевая коммунистическим мировоззрением, человек получает не только правильный общий взгляд на мир, но и идейную основу для всестороннего и гармонического развития всех своих способностей и качеств. Вот почему в Программе КПСС выдвинута чрезвычайной важности задача — сформировать на основе марксизма-ленинизма у всех тружеников советского общества научное мировоззрение.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 14.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
5. Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1966.
6. Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму. К., 1967.
7. Вл. Келер. Homo Sapiens. Человек разумный. Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1964.
8. Конти Морн. Философия трудящихся. М., 1965.
9. Лехен Тууре. Мировоззрение рабочего класса. М., 1952.
10. Е. В. Шорохова. Проблема сознания в философии и естествознании. М., 1961.
11. Я. Энгст. Некоторые проблемы научной этики. М., 1960.
12. Стронтельство коммунизма и общественные науки. М., 1962.
13. «Новый мир», 1946, № 3.

ДО ПИТАННЯ ПРО НАУКОВИЙ ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ «НАРОД»

Марксизм-ленінізм довів, що основою життя і діяльності людського суспільства є спосіб виробництва матеріальних благ. Вирішальною силою розвитку матеріального виробництва виступає народ. Отже, якщо історія людства є закономірний процес зміни способів виробництва, то творчою силою, яка обумовлює цю зміну і суспільний прогрес, є народні маси.

Що ж включає в себе поняття «народ»? Яка соціальна структура і зміст категорії, що відображає цю структуру?

Треба відзначити, що поняття «народ» в нашій мові вживається в декількох значеннях: для характеристики населення певної держави як жителів країни, для позначення історичної спільності людей, наприклад, нації, народності.

Народом чи народними масами (ці поняття тотожні) ми називаємо також трудящі маси експлуататорських суспільств, які зазнають пригноблення з боку експлуататорів.

Не слід змішувати з поняттям «народні маси» таку категорію, як «народонаселення», яка характеризує сукупність людей, що проживають на всій земній кулі або в межах певної території.

Вірне визначення категорії «народ», наповнення її науковим змістом має важливе теоретичне і практичне значення. Категорія «народ» є ключем для розуміння проблеми ролі народних мас і особи в історії, оскільки саме поняття «народ» чи «народні маси» вироблене для характеристики творчої сили суспільного прогресу.

Крім того, визначення цієї категорії впирається у вирішення основного питання соціології, зачіпаючи інтереси різних класів, воно пов'язане з класовою боротьбою.

Вперше в науку поняття «народ» введено в епоху буржуазно-демократичних революцій ідеологами революційної буржуазії, які себе і свій клас відносили до народу і протиставляли феодальній аристократії та духовенству як таким класам і соціальним групам, що ведуть паразитичний спосіб життя. Це мало певну об'єктивну основу. Молода буржуазія, ведучи боротьбу за знищення старих віджилих феодальних відносин,

до певної міри відбивала інтереси народу. В цей час її дії збігалися з історичною необхідністю, відповідали потребам суспільного розвитку. Сам по собі цей факт свідчить про те, що на певних етапах розвитку людства навіть експлуататорські класи можуть відігравати прогресивну роль.

Звичайно, що повного збігу інтересів експлуататорів з інтересами трудящих ніколи бути не може. Цей збіг обмежений, однобокий і тимчасовий.

Як показує історичний досвід, експлуататорські класи підтримують загальнонародні інтереси доти, доки ведуть боротьбу за захоплення політичної влади і не можуть обійтися без народу. Як тільки панівні класи, використавши силу народу, візьмуть владу в свої руки, вони забувають за загальнонародні інтереси, а державну владу використовують для гноблення народу.

Ідеологи експлуататорських класів взагалі дивились на народ як на об'єкт, не вартий уваги. Виходячи з своїх вузьких класових інтересів, вони не були зацікавлені в науковому розкритті поняття «народні маси», бо це викривало б існуючу експлуатацію людини людиною, дійсне становище трудящих, їх економічне, політичне та духовне гноблення.

Ідеалістичні теорії буржуазного суспільства здебільшого зображають народ інертною, пасивною, ворожою порядку і прогресу, культурі і цивілізації масу, яка здатна тільки до сліпого і стихійного руйнування. Народні маси, твердять реакційні буржуазні ідеологи, це тільки середовище для дій і творчості видатних осіб, це позбавлене внутрішньої організації збирище індивідів.

Таке трактування народних мас є шкідливим, бо сіє невіру до творчих можливостей і сил народних мас, гальмує розвиток свідомості народу. Ідеологи експлуататорських класів внаслідок своєї класової обмеженості не можуть вірно розкрити поняття «народні маси».

У нашій філософській, історичній і соціально-політичній літературі поняттям «народ», як правило, позначається основна маса людей будь-якого суспільства, ядром якого є насамперед трудящі маси. «Трудящі маси» і «народні маси» поняття не тотожні, хоча й мають багато спільного. Категорія «народні маси» — об'ємніша, загальніша.

Поняття «народ», «народні маси» — явище конкретно-історичне. Соціальна структура його змінюється з переходом від однієї суспільно-економічної формації до іншої. За часів первіснообщинного ладу при відсутності приватної власності і експлуатації людини людиною поняття народу включало сукупність всіх членів суспільства. В антагоністичних суспільствах народ — це насамперед гноблені і експлуатовані маси, трудівники, творці матеріальних і духовних цінностей, творці історії.

Раби, плебеї, незаможні верстви населення становлять народ рабовласницького суспільства. У феодальному суспільстві народні маси — це селяни, ремісники, а також ті класи, які щойно зароджуються — пролетаріат і буржуазія.

У капіталістичному суспільстві до народу відносяться робітничий клас, селянство, дрібна буржуазія, ремісники, трудова інтелігенція. В певних випадках, наприклад у колоніальних і напівзалежних країнах, а також у країнах, що розвиваються, до народу може відноситись середня і навіть крупна національна буржуазія, якщо вона веде боротьбу з імперіалізмом за надання незалежності своїй батьківщині, діє в напрямку об'єктивної закономірності суспільного розвитку. В умовах комуністичного ладу, де ліквідована приватна власність на засоби виробництва і на цій основі панує морально-політична єдність між людьми, народ складають робітники, селяни, інтелігенція — всі трудівники комуністичного суспільства.

Таким чином, поняття «народні маси» охоплює або все населення країни, або його більшість. В антагоністичних суспільно-економічних формаціях народу протистоять, як правило, панівні верхи, гнобителі і експлуататори.

У класовому суспільстві напередодні та під час здійснення соціальної революції категорія «народ» дещо розширюється, після революції — звужується. Із здійсненням соціалістичної революції і соціалістичних перетворень в суспільстві поняття «народні маси» стає гранично широким.

Марксизм-ленінізм розглядає народ не як абстрактну спільність, а як явище, що має складну диференційовану внутрішню структуру. Народ складається з різних класів, соціальних станів і прошарків. Якщо не розкривати класового змісту поняття «народні маси», то це з необхідністю приводить до дрібнобуржуазного розуміння народу як чогось постійного і незмінного, сталого. У буржуазних істориків поняття «народ» виступає тільки як расова, національна чи етнічна спільність, як постійна величина. Це — люди взагалі, на противагу верхам, з характерними їм постійними загальними якостями (забитість, безпорадність і т. д.).

Марксизм-ленінізм, вимагає, щоб поняттям «народ» не прикривалось нерозуміння класових антагонізмів всередині народу [2, 87], і розкриває властиву йому на різних етапах історичного розвитку класову структуру. Народ у класовому відношенні ніколи не становив єдиного цілого, в ньому завжди були різні соціальні класи та групи, але ядром маси безпосередніх виробників марксизм-ленінізм вважає: у рабовласницькому суспільстві — рабів, у феодальному — кріпаків, у буржуазному — найманих робітників, пролетарів. До народу, крім основних класів, обов'язково входять ще й інші верстви населення, які залежать від конкретно-історичних умов.

При переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої змінюється як класова структура народу, так і його ядро. Отже, можна твердити, що зміна змісту і класової структури поняття «народні маси» обумовлюється зміною способу виробництва матеріальних благ.

Розуміння класової структури категорії «народ» має важливе теоретичне і практичне значення, хоча б для з'ясування розуміння сил, які здатні до ведення активної революційної боротьби. «Вживаючи слово «народ» — писав В. І. Ленін, — Маркс не затушовував цим самим різниці класів, а об'єднував певні елементи, здатні довести до кінця революцію» [2, 107].

Ці «здатні довести до кінця революцію елементи», як показав В. І. Ленін у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», в процесі здійснення соціальної революції зазнають суттєвих змін залежно від конкретних умов і завдань самої революції. У період буржуазно-демократичної революції пролетаріат виступає разом з усім селянством; в період же соціалістичної революції його союзником може бути бідніше селянство і напівпролетарські маси населення. В. І. Ленін, розглядаючи народ як вирішальну силу демократичної і соціалістичної революції, разом з тим показав різну соціальну структуру народу в цих революціях, що має надзвичайно важливе як практичне, так і методологічне значення.

Ленінська постановка питання про рушійні сили в революції дає можливість з'ясувати на різних історичних етапах соціальний склад народу, виявити класи і соціальні групи чи елементи, спроможні разом з пролетаріатом вирішувати певні завдання суспільного прогресу.

Зразком наукового розуміння змісту поняття «народ» і застосування своїх знань в практиці є діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу, яка на кожному історичному відрізку боротьби за комунізм чітко визначала, з яких класів чи соціальних груп складається народ, вірно бачила відношення цих класів до кардинальних життєво важливих завдань суспільного розвитку, розуміла їх спроможність до виконання цих завдань і завдяки цьому проводила глибоко наукову політику, ніколи не відриваючись від мас.

Народ — це не проста механічна сума класів, соціальних груп і прошарків, а певна соціальна спільність з більш-менш тривалою єдністю суспільних інтересів. Критерієм, який завжди у будь-яку епоху дає можливість виділити з усього народонаселення ту частину, яка називається народом, є суспільно-виробнича практика. Якщо діяльність класів чи соціальних груп спрямована на розв'язання об'єктивних завдань суспільного прогресу, то вони входять до складу народу. Якщо ж діяльність класів чи соціальних груп направлена всупереч історичним закономірностям, не відповідає об'єктивним вимогам історичного

розвитку,— ці класи і групи протистоять народу. При цьому слід мати на увазі, що в умовах експлуататорського суспільства завдяки обману і демагогії реакційні суспільні елементи при наявності в їх руках політичної влади можуть цю велику прогресивну силу, якою є народні маси, направити на виконання реакційних завдань, як це було, наприклад, з німецьким народом під час панування нацизму. Але такі явища мають тимчасовий характер, вони є винятком з правила. Насправді народ завжди виступав і виступає силою, яка протистоїть реакційним тенденціям панівних класів.

Таким чином, народ — це така спільність людей, що історично змінюється, яка включає в себе ту частину, ті соціальні групи, прошарки і класи населення, які в певний період розвитку тієї чи іншої країни завдяки своєму об'єктивному становищу беруть участь у вирішенні прогресивних і революційних завдань. Народ виступає творцем всіх матеріальних і духовних цінностей. Йому належить вирішальна роль у суспільно-політичному житті.

Ідеологи експлуататорських класів силкуються принизити роль народних мас у суспільному прогресивному розвитку.

Сучасні апологети капіталізму оголошують народні маси носіями руйнування і косності. На противагу видатним особам і «творчій еліті», яка втілює творче начало, маса, твердять вони,— це постійна загроза цивілізації, яка діє ірраціонально, постійно порушує співвідношення полярностей, тобто ієрархію суспільного організму, вносячи тим самим безпорядок в «наявне буття» — капіталістичний лад.

Ідеологи сучасної буржуазії в основному поділяють старі, суб'єктивно-ідеалістичні теорії і погляди на народ. Відмінність полягає в тому, що їх теорії стали більш замасковані, пишномовніші та демагогічніші. Суть їх не змінилася.

З метою довести безрезультативність боротьби народних мас за своє визволення буржуазна історіографія фальсифікує історію, перекручує факти життя. Буржуазія хоче довести, що народ завжди залишається фундаментом суспільної ієрархії, і вимагає від нього покірливості і терпіння. Вірою і правдою цій підступній меті і реакційним намаганням експлуататорських класів завжди, протягом всієї історії, служила релігія, намагаючись з допомогою демагогічних залякувань покаранням божим, пекельними муками, потойбічними страхами і т. ін. виховати у своєї пастви зневіру в свої сили, слухняність, пасивність, відсутність бажання до революційної визвольної боротьби.

Та даремні зусилля тих, хто намагається зупинити суспільний прогрес, носієм якого в усі епохи виступали народні маси. Правда, ступінь активності народу не завжди був однаковим. Це залежить від суспільного ладу, а також від свідомості та

організованості народних мас. Особливо зростає політична активність мас у періоді революцій. Крім того, з розвитком суспільства змінюються умови діяльності народних мас, змінюються самі маси і їх роль в історії. Якщо рахувати з верхнього палеоліту, то первіснообщинний лад панував 30—40 тис. років, рабовласницький — приблизно 5 тис., феодальний — 1—2 тис., буржуазний — всього кілька сотень років.

Ці факти підтверджують закон зростаючої ролі народних мас в історії. Коли в умовах антагоністичного суспільства завдяки певним перешкодам (пануванню приватної власності, експлуатації, відсутності демократичних свобод тощо) цей закон пробивається стихійно як тенденція, то в умовах соціалізму створюються такі суспільні відносини, які відкривають безмежні можливості для розвитку творчої активності народних мас. Здійснивши соціальні революції, знищивши приватну власність і експлуатацію людини людиною, а також побудувавши безкласове суспільство, народні маси країн соціалізму вперше стали свідомими творцями історії. Творча активність народних мас обумовлюється самим суспільним ладом — соціалізмом, бо він може бути побудований і мати найкращі успіхи в своєму розвитку при умові, що до участі в його будівництві і дальшому розвитку будуть залучені найбільш широкі верстви населення, звичайно, на чолі з робітничим класом. «Духові соціалізму, — вказував В. І. Ленін, — чужий казенно-бюрократичний автоматизм, соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас» [3, 250].

Особливо зростає роль народних мас у нашій країні в період переходу від соціалізму до комунізму, коли відбувається процес ліквідації існуючої ще відмінності між класами, між містом і селом, між фізичною і розумовою працею, коли в справі управління в результаті широкого розвитку соціалістичної демократії суспільство готується до здійснення принципів комуністичного самоврядування, коли наш народ, керований Комуністичною партією, добивається гігантського зростання продуктивних сил, щоб на цій основі створити матеріально-технічну базу комунізму і забезпечити високий рівень добробуту кожної радянської людини, досягти достатку матеріальних і культурних благ.

Краткое содержание

В статье раскрывается научное содержание категории «народ», дается критика взглядов буржуазных реакционных идеологов на народные массы.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 9.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 26.

ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ У МОЛОДІ

В. І. Ленін учив, що процес виховання, оволодіння культурою і знаннями нерозривно пов'язаний з життям, з боротьбою за побудову комунізму, з трудовою діяльністю кожної людини. «Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами», — говорив він [3, 261]. Виходячи з ленінських настанов, КПРС розглядає трудове виховання як провідну ланку комуністичного виховання.

Характерними рисами радянської молоді є висока комуністична свідомість, марксистсько-ленінська ідейність і працелюбність. Втілюючи в життя ленінські заповіді, молодь Країни Рад бере активну участь у комуністичному будівництві, демонструючи масовий трудовий героїзм, палку любов до своєї Вітчизни, високий моральний та ідейний гарт.

Переважна більшість радянської молоді виявляє свідоме ставлення до праці, бере активну участь у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Але іноді зустрічається з боку окремих юнаків і дівчат зневажливе ставлення до праці, прб'яви міщанства, дармоїдства. Отже, з цього слід зробити відповідні висновки. XV з'їзд ВЛКСМ, що відбувся у травні 1966 р., особливу увагу звернув на необхідність виховання молоді на революційних, трудових і бойових традиціях радянського народу, Комуністичної партії [6, 19]. КПРС ставить своїм завданням і надалі невтомно зміцнювати у нашої молоді високу свідомість, комуністичну ідейність, любов до праці, виховувати її в душі високих комуністичних ідеалів.

Проблема виховання комуністичного ставлення до праці у молоді і її здійснення базується на глибоких засадах марксистсько-ленінської теорії, зокрема на матеріалістичному розумінні історії, виходить з наукового визначення праці як доцільної діяльності людини і матеріальної взаємодії між людиною і природою, з наукового розуміння суті та змісту комуністичного виховання.

Розглядаючи виховну функцію праці, слід мати на увазі, що в умовах експлуататорського суспільства людину примушували працювати силою голоду або під загрозою важкого покарання.

Підневільна праця не приносила людині справжнього морального задоволення, виснажувала її фізично і психічно, спотворювала і не забезпечувала всебічного розвитку особи. Це породжувало вороже ставлення до праці та до умов, в яких вона здійснювалася. Отже, праця не мала виховного значення.

Тільки комуністичне суспільство звільняє людину від експлуатації. «Вперше,— писав В. І. Ленін,— після століть праці на чужих, підневільної роботи на експлуататорів з'являється можливість *роботи на себе*, і притому роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури» [2, 364]. Соціалізм створив людину з передовою свідомістю, незрівняно підніс її до нових вершин. Найпочесніше звання у нашому суспільстві — «людина праці». Праця набула справжнього виховного значення. Ніяка інша сила не робить людину великою і мудрою, писав М. Горький, як це робить сила праці — колективної, дружної, вільної.

Не всяка праця, а лише комуністична має виховне значення. Подібно до того, як первісна праця створила первісну людину, так і комуністична праця створює нову людину, людину комуністичного суспільства. В чому ж полягає виховна функція праці соціалістичного суспільства?

По-перше, праця в умовах соціалізму здійснюється в інтересах всього суспільства і самої людини, дає матеріальне задоволення. «Забезпечити безперервний прогрес суспільства, надати кожному членові суспільства матеріальні і культурні блага по його зростаючих потребах, індивідуальних запитах і смаках — така мета комуністичного виробництва» [4, 346].

Матеріальна заінтересованість у праці, виробництві матеріальних благ, необхідних для існування людини, є об'єктивною передумовою розвитку суспільства. Як соціальне явище вона виражає корінні відносини між суспільством і особою, є важливим стимулом, який збуджує в людини інтерес до праці.

Соціалістичний суспільний лад створює зацікавленість людей у підвищенні продуктивності праці, в розвитку їх здібностей і талантів, у прагненні зробити для суспільства якнайбільше і якнайкраще. «Трудовий вклад кожної людини в розвиток і процвітання суспільства, постійне піклування суспільства про кожного трудівника — одна з особливостей радянського способу життя» [7, 34]. Яскравим свідченням цього є зростання добробуту радянського народу.

По-друге, вільна праця приносить справжнє моральне задоволення, має морально-ідейний зміст, в ній втілюється ідеал радянської людини — комунізм.

Важливою об'єктивною закономірністю розвитку соціалізму є зростання ролі праці. Невтомною працею радянських людей створюється матеріально-технічна база комунізму — найбільш прогресивного і найгуманнішого суспільства на землі. Радян-

ські люди одержують від праці як матеріальну винагороду, так і високе моральне задоволення.

В процесі переходу до комунізму роль моральних начал в житті людей все більше зростає. В резолюції XXIII з'їзду КПРС вказується на необхідність підвищення ролі матеріальної заінтересованості та посилення уваги «до моральних стимулів виробництва, до зміцнення трудової дисципліни, виховання ставлення до праці як до патріотичного обов'язку» [5, 176—177].

У праці органічно поєднуються матеріальні інтереси, які зводяться не лише до зарплати, а включають інші матеріальні фактори, як то: умови праці, розширення виробництва, перспективи підвищення кваліфікації, суспільне благо та морально-ідейні фактори. За роки Радянської влади погляди на працю докорінно змінилися. На зміну підневільній праці прийшла вільна і творча праця нової людини.

Важливим моральним стимулом праці є присвоєння почесних звань, нагородження орденами і медалями, почесними грамотами, занесення в книги трудової слави, на дошки пошани тощо.

Діалектика зв'язку сумлінної праці з нагородою полягає в тому, що сумлінна праця обов'язково веде до нагороди, морального заохочення, а нагорода викликає прагнення до праці.

По-третє, виховна функція комуністичної праці полягає у тому, що вона має пізнавальне значення. У процесі праці людина пізнає предмети і явища навколишньої дійсності та її закономірності. В праці пізнаються суспільні відносини, люди, їх характери. З другого боку, глибоке розуміння процесу праці дає змогу усвідомити, що остання є основою існування людства, джерелом зростання народного добробуту, що комунізм створюється працею і тільки працею мільйонів. Таке розуміння породжує в людини трудовий ентузіазм, завзяття, кличе до праці, а значить, сприяє її моральному вдосконаленню.

По-четверте, праця соціалістичного суспільства дає естетичну насолоду, в ній розкривається краса і гідність людини. Така праця приваблює, надихає трудівника, викликає творчість і насагу.

Герой повісті Ф. Гладкова «Клятва» фрезерувальник Микола Шаронов розповідає, що його праця перетворилася у справжнє мистецтво. «Я люблю свій верстат, люблю робити речі так прекрасно, щоб вони грали, жили в моїх руках, як витвори мистецтва. Інколи я відчуваю хвилювання, коли беру в руки зроблену мною деталь: я милуюся її витонченою формою, сяйвом її променів. Для мене немає більшої насолоди, ніж усвідомлення, що ця, створена мною річ,— не просто метал, механічно оброблений фрезами, а частина моєї душі, моя любов, мої шукання, мої безсонні ночі».

По-п'яте, надзвичайно велика виховна роль трудової діяльності виявляється в її суспільно-перетворювальному характері. В наших умовах вона скерована на створення матеріально-технічної бази комунізму. Тому важливо, щоб кожен громадянин нашої країни глибоко усвідомив почуття громадської відповідальності, виходив з історичної необхідності, підпорядковував свої інтереси інтересам суспільства, працював, жив і боровся в ім'я комунізму, глибоко розумів життєву необхідність сумлінної праці. Таке усвідомлення людина насамперед виробляє в процесі праці. Необхідно, говорив В. І. Ленін, «щоб кожного дня в першому-ліпшому селі, першому-ліпшому місті молодь розв'язувала практично те або інше завдання спільної праці, нехай найменше, нехай найпростіше» [3, 363].

По-шосте, виховна функція праці полягає в тому, що праця є основною базою розвитку фізичних сил і здібностей особи, застосування її знань і вмінь, прояву внутрішніх духовних якостей. Активна творча діяльність людини удосконалює майстерність у праці, розвиває розум, а значить, є універсальним засобом всебічного, гармонійного розвитку особи. В процесі праці розвиваються фізичні органи, органи чуття, мислення, воля і характер людини. Таким чином, праця формує не лише зовнішній вигляд людини, а й впливає на неї духовно, формує внутрішній зміст, духовне багатство, соціальну сутність. У радянському суспільстві праця стала важливим фактором виховання молоді людини. Ось чому необхідно навчити всю молодь самовіддано працювати, залучити її до трудової активності та громадсько-корисної роботи.

Комуністична праця — творча і натхненна. Творчість у праці несумісна з формалізмом і байдужістю, рутиною і косністю. Творча праця — це глибокий і всебічний процес шукання нового, подолання труднощів, внесення свого вкладу до вдосконалення технології виробництва, своєї професії. Така праця, говорив знатний токарь київського заводу «Арсенал» Герой Соціалістичної Праці Г. Я. Царик, ніколи не надокучає і вимагає ретельності, чіткості та дисципліни. Вона дає насолоду, надихає людину, підносить до нових висот.

Нарешті, праця є могутнім засобом морального виховання, вдосконалення моральних якостей людини, комуністичних норм поведінки. В процесі праці людина переборює пережитки капіталізму в свідомості, позбавляється від багатьох старих звичок і традицій, а значить, духовно збагачується. Творча праця часто продовжується в нових пошуках, роздумах і навчанні поза виробництвом, а тому відвертає людину, особливо молоду, від поганих вчинків.

Праця не виховує того, хто не працює. Виховати любов до праці можна лише шляхом активної трудової діяльності. Це особливо стосується дітей дошкільного і шкільного віку,

батьки яких повинні з малих років прищеплювати їм любов до праці.

Група соціологів Чернігівського обкому ЛКСМУ, в січні 1968 р. провела анкетування учнів десятих класів ряду шкіл м. Чернігова. Одержано 500 анкет з відповідями. На питання, що учень буде робити після закінчення школи, 485 чол. відповіли, що бажають продовжувати навчання. Лише 15 випускників сказали, що їм подобається бути робітниками, працювати у промисловості. Ніхто з опитаних не виявив бажання працювати у сільському господарстві (Протокол комісії № 3 від 19 квітня 1968 р.).

У матеріалах XXIII з'їзду КПРС вказується, що радянська школа повинна розвиватись як загальноосвітня, трудова, політехнічна. «Якість і зміст загального, трудового і політехнічного навчання повинні відповідати сучасним вимогам. Школи покликані прищеплювати дітям принципи комуністичної моралі, поліпшувати естетичне і фізичне виховання підростаючого покоління» [5, 60, 180]. Виховання комуністичного ставлення до праці в учнівської молоді слід провадити на уроках та в позакласній роботі, практикувати екскурсії на виробництво, роботу на пришкольніх ділянках, участь у недільниках і т. п. Велику роль відіграють зустрічі з ветеранами праці на вечорах у школі, вони також дають змогу обрати професію.

Щоб виховати людину з бажаними для суспільства якостями, її необхідно включити у складну сферу суспільних відносин. «Відношення людини до самої себе стає предметним, дійсним лише через її ставлення до інших людей [1, 568].

Праця сама не виховує. Складний діалектичний процес виховання передбачає трудову діяльність, формування наукового світогляду і комуністичних переконань, розвиток естетичних смаків, фізичний гарт та інші сфери людської діяльності. «Формування нової людини,— говорить в Програмі КПРС,— відбувається в процесі активної участі в будівництві комунізму, розвитку комуністичних начал в економічному і громадському житті, під впливом усієї системи виховної роботи партії, держави і громадських організацій, в якій важлива роль належить пресі, радіо, кіно і телебаченню» [4, 385—386].

Комуністичне виховання — складний процес, в якому діалектично поєднуються трудова діяльність, ідейний вплив, етичне виховання та інші фактори. Останні не можна ні розривати, ні протиставляти. Один із героїв роману В. Тендрякова «За бегущим днем» говорить: «По-справжньому полюбити працю можна лише тоді, коли полюбиш те, для чого ця праця потрібна... Не можна просто сунути учневі в руки лопату, наказати: копай і переймайся любов'ю. Треба йому раніше пояснити, для чого він бере в руки ту лопату, якої мети досягне, якщо скопає землю. Мало того, треба примусити полюбити цю мету. А якщо

полюбити, то сам візьметься за лопату». Трудове виховання досягає мети лише в тому разі, якщо воно поєднується з глибокою ідейно-виховною роботою, з морально-естетичним вихованням. Видатний радянський педагог А. С. Макаренко писав: «Праця без освіти і політичного та громадського виховання, що йдуть поруч, не приносить виховної користі, виявляється нейтральним процесом» [9, 388].

Із матеріалістичного розуміння історії впливає, що комуністична праця, трудова діяльність є матеріальною основою формування наукового світогляду людини, її моральних якостей, основою комуністичного виховання трудящих.

Якщо матеріальною основою комуністичного виховання є праця, то ідейною — марксистсько-ленінська теорія. «Марксистсько-ленінська ідеологія стала могутньою рушійною силою соціального розвитку, важливим фактором згуртованості радянських людей, джерелом їх суспільно-політичної і трудової активності» [7, 44]. Під впливом радянської дійсності формується комуністичне ставлення до праці як свідчення високої комуністичної свідомості, духовного багатства людини. Якщо, з одного боку, праця є важливим фактором комуністичного виховання, то, з другого — самовіддана праця є показником високої свідомості і комуністичної вихованості кожної людини. Це — основні риси морального обличчя радянської людини.

Імперіалістична буржуазія витрачає мільярди доларів на створення різноманітних пропагандистських центрів, які кваліфікуються на ідеологічних диверсіях, з метою підірвати віру народу і насамперед молоді в ідеали комунізму. Буржуазія як вогню боїться політичної освіти молоді, яка приводить до розуміння історичної неминучості краху капіталізму і торжества комунізму. Один із апологетів буржуазії Д. Строкс у книзі «Молодь потребує керівництва» писав: «Ми повинні прагнути до того, щоб будь-якими способами відвернути молодь від політики. Хай молоді балбеси роблять, що хочуть: танцюють рок-н-рол, займаються спортом, любов'ю, відвідують нічні клуби, співають, кінець кінцем, б'ються — це їх право, і ми не можемо їм відмовити в цьому. Але ми можемо і зобов'язані уберегти їх від захоплення політикою, яка в кінцевому результаті виявиться марксистською політикою» [10].

Нам не байдуже, чим займається і як виховується наша молодь. Комуністична партія підкреслює, що комуністичне виховання має партійно-класовий характер. Безпартійного, безкласового і безідейного виховання, яке пропагує буржуазія, не існує. Воно завжди переслідує певну мету, висуває завдання відповідно до інтересів певного класу, суспільства.

Винятково велике виховне значення має соціалістичне змагання, зокрема рух за комуністичне ставлення до праці, змагання на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Воно

включає всі сфери життя і діяльності його учасників — працю і побут, навчання і виховання, відпочинок і дозвілля. Сила змагання — в його масовості, організованості і дієвості. Воно містить у собі невичерпні можливості зростання продуктивності праці, піднесення культурно-технічного рівня трудящих.

Велику виховну роль у трудових колективах провадять партійні, профспілкові та комсомольські організації. Переважна більшість начальників цехів, змін, бригадирів і майстрів — це не тільки технічно освічені кадри і організатори виробничих процесів, а й умілі та вдумливі вихователі. Майстер — центральна фігура в цеху. Він повинен всебічно знати життя і запити робітників. «Сучасному майстрові, — пише токарь ХТЗ, депутат Верховної Ради СРСР М. Є. Мирошніченко, — необхідні педагогічні знання. А це значить, що технічні навчальні заклади, які готують спеціалістів — керівників виробництва, повинні давати необхідні педагогічні знання» [11].

Таким чином, керівні виробничі кадри потребують педагогічних знань, повинні бути озброєні основними принципами виховної роботи. Настав час продумати систему педагогізації керівних виробничих кадрів та здійснювати її.

Вихованню нової людини в значній мірі сприяють різноманітні форми культурно-освітньої роботи. До них належать пропаганда передового досвіду, проведення вечорів трудової слави, запровадження нових радянських обрядів тощо.

У колгоспі імені Фрунзе Ніжинського району Чернігівської області був організований вечір на честь передової доярки Героя Соціалістичної Праці Варвари Гнатівни Кресан. Вечір перетворився в душевну бесіду про скромну колгоспницю, її великі справи. У чашу колгоспного достатку Варвара Кресан внесла вагомий вклад. За тридцять п'ять років сумлінної праці на фермі вона надоїла понад мільйон тонн молока. Лише в 1965 р. — 59 т, або 3930 кг на кожну корову [12]. Це справжній трудовий подвиг рядової колгоспниці, сумлінної трудівниці, комуністки.

Варвара Гнатівна — чуйний учитель, вихователь, любляча мати. Багато доярок, які разом з нею трудяться на фермі, своїми успіхами у праці завдячують своїй учительці й матері. Адже серед них — її дочки Олена і Ганна. Учасниця вечора З. Малюга, вітаючи ювіляра, сказала: «Варвара Гнатівна для всіх нас взірєць, маяк. Вона мені допомогла стати досвідченою дояркою, полюбити почесну працю тваринника».

Таким чином, праця є не лише економічною, а й важливою етичною категорією. За 50 років Радянської влади праця в соціалістичному суспільстві на весь світ продемонструвала велику творчу і виховну силу. Подібно до того, як не можна навчити людину грати на скрипці без скрипки, так не можна виховати комуністичного ставлення до праці без самої праці.

Трудова діяльність — основний зміст життєдіяльності особи, універсальний засіб формування нової людини, виявлення всіх якостей людської особистості, які в сукупності становлять її морально-духовну сутність. Саме тому, що насамперед у праці людина формує і показує себе як соціальну особу, праця виступає також універсальним критерієм людської гідності. Ось чому необхідно всю молодь залучати до суспільно корисної праці.

Краткое содержание

В статье освещаются воспитательные функции труда в условиях социализма и перехода к коммунизму.

Труд является не только важной экономической, но и этической категорией. Подобно тому, как первобытный труд создал первобытного человека, так свободный коммунистический труд формирует нового человека — человека коммунистического общества.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
4. Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС. К., 1962.
5. Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. К., 1966.
6. Резолюции и документы XV съезда ВЛКСМ. М., 1966.
7. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967.
8. Опыт и методика конкретных социологических исследований. М., 1965.
9. А. С. Макаренко. Твори, т. 4. К., 1954.
10. «Правда», 29 августа 1965 г.
11. «Известия», 30 января 1966 г.
12. «Деснянська правда», 29 грудня 1965 р.

МІСЦЕ І РОЛЬ ПОТРЕБ В ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Потреби людей визначаються всією системою суспільно-економічних відносин, рівнем розвитку матеріального виробництва. Щоб правильно зрозуміти їх об'єктивний зміст, необхідно знати, в яких формах проявляються економічні відносини і як вони конкретно впливають на потреби окремих осіб, груп, класів, суспільства в цілому. Історія доводить, що формування і розвиток потреб — історичний процес. З розвитком суспільства духовні запити його членів зростають швидше, ніж матеріальні і залежать від способу виробництва.

Саме природа і становище того чи іншого індивіда породжують у нього певні запити, бажання, а також відповідні дії щодо їх задоволення. В практичній діяльності люди підкоряються певним матеріальним і духовним потребам, причому зв'язок індивідів з процесом виробництва матеріальних благ здійснюється через задоволення останніх. Таким чином, матеріальні потреби є рушійною силою розвитку суспільства.

Отже, потреби людей перебувають у тісному зв'язку з матеріальним виробництвом, залежать від нього, формуються на основі існуючого в даному суспільстві способу виробництва, виробничих відносин, розподілу і обміну продуктів. Їх зміст, характер, обсяг залежать від рівня розвитку продуктивних сил, від стану науки, техніки, культури. Але вирішальний фактор, який визначає потреби людей, — матеріальне виробництво. «В процесі виробництва члени суспільства пристосовують (створюють, перетворюють) продукти природи до людських потреб. Виробництво створює предмети, відповідні потребам...» [1, 672].

Отже, виробництво створює предмети, які відповідають запитам людей, визначає останні, їх зміст, характер та спосіб задоволення. Потреби залежать від характеру та інтенсивності праці. Вони впливають на виробництво, визначають його мету, в певній мірі створюють умови для нього. «Без потреби немає виробництва», — писав К. Маркс [12, 677].

В процесі трудової діяльності розвивається і сам робітник. Продуктивність праці визначається умовами виробництва. Разом з тим особисті потреби людей, їх духовні запити, інтереси

в значній мірі впливають на участь робітника в матеріальному виробництві, ставлення його до праці, а також на участь у суспільному житті. Вони визначають фізичні, культурні та моральні якості людини. Чим ширше коло потреб, чим вони різноманітніші, чим більше можливостей для їх задоволення, тим розвиненіша кожна людина та суспільство, до якого вона належить. Отже, виробництво і потреби перебувають в тісному взаємозв'язку. Це — різні сторони єдиного процесу, і єдність ця має рухливий, динамічний характер. Якісно нові потреби породжуються прогресом виробництва і водночас стимулюють його.

Виробництво вдосконалює вже існуючі предмети споживання, є першоджерелом для створення нових. «Споживання як необхідність, як потреба є само внутрішній момент продуктивної діяльності, проте остання є вихідний пункт реалізації, — а тому її пануючий момент — акт, до якого зводиться весь процес» [2, 677]. Задоволення запитів людей завершує акт виробництва, потреби є його вихідним і заключним моментом. Виникає кругобіг: потреби — виробництво — потреби. В цьому кругобігу два пункти — початковий і кінцевий — мають одну і ту ж форму, але між ними існує відмінність, яка полягає в кількості й якості.

З піднесенням і розвитком матеріального виробництва розвиваються потреби людини. Від характеру і рівня виробництва залежить, наприклад, властива даному суспільству структура харчування, форма одягу, тип житла, система охорони здоров'я, освіти, розвиток культури, смаки людей, тобто всі основні елементи, які в своїй сукупності характеризують суспільні й особисті потреби людей. Як виробництво визначає потреби, так і потреби впливають на виробництво. Вони — один із важливих стимулів його розвитку, своєрідний інструмент історичної необхідності, при допомозі якого історична необхідність прокладає собі шлях.

Потреби є єдністю об'єктивного та суб'єктивного факторів. З одного боку, вони мають матеріальну основу (потреби однієї людини, групи, класу, суспільства), з другого — в більшій чи меншій мірі відображаються у свідомості людини у вигляді певної мети або інтересів. Отже, потреби об'єктивні не лише за формою прояву (і це головне), а й за своїм змістом.

Водночас потреби мають і суб'єктивний характер. Обсяг потреб однієї особи, ступінь і форма задоволення перебувають у тісному поєднанні з інтелектуальним розвитком індивіда, розквітом його здібностей, талантів. Відображаючись у свідомості людини, вони виступають вже в ролі суб'єктивних факторів. Ф. Енгельс відзначав, що людина не може обминути того, що всі фактори, які спонукають її до діяльності, повинні проходити через голову: навіть їсти і пити людина починає тому, що в голові її відбиваються почуття голоду і спраги. Зовніш-

ній світ у голові людини відображається у вигляді почуттів, думок, спонукань, прояву волі — отже, у вигляді «ідеальних прагнень», які в цьому вигляді стають ідеальними «силами».

Класики марксизму-ленізму вважали, що потреби — продукт суспільства і визначаються тими соціально-економічними відносинами, за яких живуть люди. На зміст, характер, обсяг останніх впливають умови життя, пов'язані з такими обставинами, як становище людини у виробництві, її культурний рівень, соціальне становище.

Але не лише соціальні умови визначають потреби, значний вплив на них мають конкретні обставини життя людини (заняття, спеціальність, сім'я), її індивідуальні особливості (фізіологія організму, вік, нахили, інтелектуальний розвиток та ін.). Отже, людина впливає на потреби. Вони не можуть існувати поза нею, класом, суспільством, поза її свідомістю.

Кожній соціально-економічній формації відповідає певна система матеріальних і духовних потреб. Кожне суспільство породжує певний обсяг запитів, які в свою чергу обумовлюють діяльність людей.

В ході історичного розвитку зв'язки між виробництвом і потребами зазнають значних змін. При первісно-суспільному способі виробництва рівень розвитку продуктивних сил був незначним, праця людей до деякої міри мала інстинктивний характер. З удосконаленням трудових процесів праця набувала суспільно-свідомого характеру. Запити членів первісного суспільства були досить обмежені. Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» відзначав, що на нижчому ступені розвитку люди виробляли продукти тільки для власного споживання. Обмін провадився епізодично і охоплював лише поодинокі лишки товарів. З часом обмін розширився.

З поділом суспільства на класи потреби різних груп населення протиставляються. Групи населення, які утворилися внаслідок поділу праці між містом і селом, а згодом між різноманітними галузями міської праці, створили нові органи і посади для захисту своїх інтересів, для задоволення все зростаючих запитів. Виникла потреба у військовій силі, державних установах і т. д. Отже, внаслідок зміни однієї суспільно-економічної формації іншою розвиваються, змінюються потреби людини. Для епохи феодалізму характерний швидкий розвиток промисловості, торгівлі, судноплавства, що в свою чергу покликала до життя винахідництво, удосконалення процесів виробництва. Звідси нові запити й потреби людини, відмінні від рабовласницького суспільства.

У капіталістичному суспільстві відбувається процес концентрації виробництва. Цього вимагають потреби дальшого розвитку суспільства. Постає необхідність в удосконаленні вже

існуючих машин та створенні нових. Все більшого значення набувають соціальні інтереси. В умовах капіталістичного способу виробництва виникає потреба в найманій праці, викликана прямою залежністю робітника від капіталіста.

У класово-антагоністичних формаціях потреби суспільства в цілому і окремих класів, груп у багатьох випадках не збігаються. Так, капіталістичне суспільство вимагає заміни приватної власності загальнонародною. Це диктується інтересами розвитку всього суспільства, суспільного прогресу, інтересами більшості населення капіталістичних країн, але потреби буржуазії прямо протилежні. Представники панівного класу нічим не обмежують свої запити. Капіталізм не може забезпечити справедливого розподілу матеріальних і духовних благ між членами суспільства.

Аналізуючи процес розвитку потреб у суспільстві, В. І. Ленін назвав тенденції їх зростання законом піднесення потреб. Цей закон з повною силою проявився в Європі, а також у пореформеній Росії. Швидке зростання товарного виробництва викликало значне піднесення потреб населення. Кількість і якість потреб визначається виробництвом нових товарів, має зворотний вплив на виробництво останніх. Потреби, звичайно, зростають значно швидше, ніж виробництво, що викликало їх до життя. Хоча виробництво й випереджає потреби в якісному відношенні, проте останні нерідко випереджають виробництво кількісно і зростання їх є результатом піднесення і розвитку самого виробництва, яке обумовлює і матеріально створює споживання.

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції відбулися докорінні зміни як у способі виробництва, так і в усіх галузях суспільного життя. Почався період свідомого творення історії масами на основі пізнання і використання об'єктивних законів розвитку суспільства. Наукове пізнання об'єктивних законів є основою суспільної практики будівників соціалізму й комунізму. В процесі будівництва нового суспільства відбувається всебічне оновлення всього суспільного життя. Прискорені темпи розвитку соціалістичної економіки — результат панування суспільної власності на засоби виробництва, яке при соціалізмі безпосередньо служить задоволенню потреб суспільства. В той же час соціалістична система господарства створює могутній стимул — зацікавленість всього суспільства в розвитку виробництва.

Соціалістичний спосіб виробництва означає зміни в розподілі матеріальних і культурних благ, надає нового змісту запитам і інтересам людей. Відбуваються докорінні зміни характеру потреб, значно збільшується їх обсяг. За роки Радянської влади змінилися умови життя трудящих. Творча праця є дже-

релом розвитку виробництва, технічного прогресу, підвищення добробуту населення, його культурного рівня.

Звичайно, в умовах соціалістичного способу виробництва існують також труднощі, які викликаються певними об'єктивними та суб'єктивними причинами. Але це — неминучі наслідки процесу зростання, а не ознака процесу деградації. У передмові, написаній у 1891 р. до однієї з праць К. Маркса, Ф. Енгельс вказував, що перехідний період від капіталістичної форми до соціалістичної не буде тріумфальним 'маршем, процесом, який не матиме суперечностей. «Можливий новий суспільний лад, в якому сучасні класові відмінності, в якому може, після короткого, зв'язаного з деякими недоліками, але в усякому разі дуже корисного в моральному відношенні перехідного часу — засоби до життя, засоби втіхи, удосконалення і застосування всіх фізичних та духовних здібностей в усе зростаючій повноті будуть віддані в загальне розпорядження, завдяки планомірному використанню і дальшому розвитку вже існуючих величезних продуктивних сил усіх членів суспільства, при однаковому для всіх обов'язку працювати» [3, 49].

Марксизм-ленінізм виходить з того, що матеріальні потреби суспільства в своєму розвитку не обмежені. Протягом всього розвитку історії люди боролися й будуть боротися за досягнення вишого панування над силами природи. На кожному етапі суспільного розвитку людина удосконалює знаряддя виробництва, вишукує нові джерела енергії, удосконалює засоби транспорту і т. д. У світлі викладеного матеріальні потреби суспільства не обмежені. Але цього не можна сказати про особисті матеріальні потреби окремих членів суспільства. Є певні межі в особистих потребах (одяг, житло, харчування). В межах особистих запитів окрема людина нібито діє правильно, але в деяких людей виникають потреби, які аж ніяк не можна назвати прогресивними. Наприклад, потяг до алкогольних напоїв, великої кількості одягу, взуття та ін. При задоволенні своїх матеріальних потреб люди користуються різними джерелами прибутку. В нашому суспільстві матеріальні потреби задовольняються за рахунок праці. Але спостерігаються випадки використання й нетрудових доходів. Це означає, що між соціальними вимогами до особи і реальною поведінкою людей можуть виникнути окремі суперечності. Отже, великого значення в цьому випадку набуває суспільне виховання. Комуністична партія ставить своїм завданням домогтися повного задоволення потреб всіх радянських людей в необхідних і розумних межах.

Марксизм-ленінізм вважає, що потреби людей повинні бути розумно обґрунтовані, повністю відповідати досягнутому рівню суспільного виробництва і реальним можливостям їх задоволення. Гармонійна взаємодія потреб членів соціалістичного су-

спільства не встановлюється автоматично. Соціалістична економіка вимагає свідомого, планомірного керівництва в масштабі всього суспільства.

Тільки з досягненням найвищого рівня розвитку виробництва буде створена така кількість матеріальних і культурних благ, що стане можливим їх розподіл серед членів суспільства за потребами. Комунізм не обмежує потреби їжею, одягом, житлом і ін. Існує ще й інша, складніша сфера потреб — духовні запити людини. Комунізм як певна організація суспільного життя утверджує не рівність потреб, а рівність можливостей їх задоволення, а це означає, що всі члени суспільства відповідно до своїх смаків, фізіологічних і психічних особливостей будуть повністю задовольняти свої все зростаючі матеріальні і духовні запити. Комунізм передбачає не лише задоволення потреб кожної людини, а й якісно нового споживача, який створюватиме матеріальні і духовні цінності.

Краткое содержание

Формирование и развитие потребностей находится в непосредственной зависимости от способа производства. Степень развития потребностей, их содержание, характер, объем зависят от уровня развития производительных сил и производственных отношений. В статье подчеркивается существование глубокой связи между производством и потребностями.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. 1.

НОВА ФОРМА РОЗСЕЛЕННЯ І ЛІКВІДАЦІЯ ІСТОТНИХ ВІДМІННОСТЕЙ МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ

Однією з головних проблем комуністичного будівництва в нашій країні є подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, забезпечення поступового переходу радянського села до комуністичних відносин [4, 355].

У Програмі КПРС підкреслюється, що шлях до вирішення цієї проблеми лежить через всемірне піднесення і розвиток сільськогосподарського виробництва, його продуктивних сил на основі науково-технічного прогресу з урахуванням передового досвіду комуністичного будівництва в нашій країні [4, 355].

Однак у ряді наукових і науково-популярних праць проблема подолання істотних відмінностей між містом і селом фактично зводиться до зближення за своїм характером сільськогосподарської і промислової праці як основи ліквідації соціально-економічних відмінностей між містом і селом.

І. Адамов, Е. Самборський вважають, що підвищення продуктивності і товарності сільськогосподарського виробництва, внутрішні закономірності розвитку продуктивних сил сільського господарства (механізація й автоматизація основних процесів сільгоспвиробництва, послідовне впровадження досягнень науки і техніки і підвищення на їх основі рівня агротехнічного обробітку землі, поліпшення якості посівних матеріалів, підвищення продуктивності тваринництва, інтенсифікація, хімізація, меліорація, підвищення енергоозброєності сільського господарства і таке інше) приведуть до зміни характеру сільськогосподарської праці і наблизять її до індустріальної [6, 3—17; 12, 98].

П. Нагорний доводить, що вдосконалення економічних зв'язків між містом і селом, розвиток і зміцнення товарообороту — один із шляхів подолання істотних відмінностей між містом і селом [9, 40—41]. Одночасно він підкреслює необхідність зближення за характером виробництва сільськогосподарської і промислової праці [9, 55]. Цієї ж думки дотримуються А. Курильов [8, 19—20] і Е. Самборський [10, 98]. Диференціація і спеціалізація сільськогосподарської праці розглядаються А. Курильовим як подолання універсалізму селянської праці

і її старого поділу, як перетворення її в різновидність індустріальної праці [8, 20].

Дійсно, такий розвиток сільськогосподарської праці веде до зміни її характеру, є свідченням того, що зростання продуктивності праці швидше відбувається в засобах виробництва, ніж в безпосередній фізичній силі людини. Але цей процес здійснюється на основі старого поділу праці, на стику стадій виробництва: село виробляє сільськогосподарську сировину, місто концентрує її переробку.

Удосконалення суспільних відносин на селі, зміна ролі селянина в суспільній організації праці, ліквідація відмінностей між містом і селом у способі розподілу і розміру тієї долі суспільного багатства, якою вони володіють, разом з перетворенням сільськогосподарської праці в різновид індустріальної ведуть до подолання соціально-економічних відмінностей між містом і селом. В той же час внутрішні закономірності розвитку сільськогосподарського виробництва і його продуктивних сил ведуть до перетворення сільськогосподарської праці в індустріальну і цим самим обумовлюють скорочення числа безпосередньо зайнятих у виробництві робітників. За роки Радянської влади кількісний склад сільськогосподарських працівників (в середньорічному обчисленні) скоротився в 2 рази при зростанні валової продукції сільського господарства більш ніж у 2,3 рази [7, 22]. Скорочення кількості працюючих у сільському господарстві, укрупнення колгоспів вимагає в свою чергу укрупнення населених пунктів. Цьому сприяє також розвиток і зміцнення міжколгоспних виробничих зв'язків, розвиток зв'язків між колгоспним і промисловим виробництвом, зближення колгоспно-кооперативної і державної форм власності.

Дослідження у вищезгаданих авторів проблеми подолання істотних відмінностей між містом і селом, піднесення села до рівня міста в побутовому благоустрою — одностороннє: проблема перетворення сільськогосподарської праці в індустріальну розглядається як основа піднесення села до рівня міста. Але напрям розвитку села як просторової форми організації продуктивних сил сільськогосподарського виробництва, а також функції колгоспної сім'ї, економічної основи цього розвитку, рівень розвитку міста як просторової форми організації життєдіяльності населення, продуктивних сил і концентрації промислового виробництва, функції міської сім'ї не досліджуються.

Таке одностороннє дослідження доцільне лише при вивченні проблеми окремими частинами, але для вивчення внутрішніх закономірностей розвитку села і піднесення його до рівня міста необхідно розглядати вищезгадані проблеми у взаємозв'язку.

Намагання звести кінець кінцем проблему до зміни характеру сільськогосподарської праці і подолання на цій основі

культурно-побутових відмінностей між містом і селом без урахування функції колгоспної сім'ї, її економічних передумов існування веде на практиці до механічного привнесення в село «міських» побутових і житлових умов. Так, не береться до уваги необхідність для такої сім'ї здійснювати сімейне виробництво (особистий твір колгоспника).

Сутність проблеми К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали не тільки в подоланні соціально-економічних протилежностей між містом і селом, а й у подоланні старого поділу праці, в синтезі землеробства і промисловості [1, 20; 2, 475—477]. Капіталізм довершує розрив первісного союзу землеробства і промисловості, який з'єднував дитячо-нерозвинені форми обох. Але він створює в той же час матеріальні передумови нового, вищого синтезу — союзу землеробства і промисловості на основі їх протилежно розвинутих форм [2, 475]. Продовжуючи думку К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін підкреслював, що капіталістичний спосіб виробництва готує таку форму суспільного виробництва, яка при соціалізмі стане основою появи нових форм праці, буде сприяти з'єднанню «промисловості з землеробством на ґрунті свідомого прикладання науки і комбінації колективної праці, нового розселення людства...» [3, 51].

Таким чином, подолання старого поділу праці дозволить сучасному селу, з'єднавши стадії виробництва і переробки сільськогосподарської сировини, одержати постійну економічну основу для формування нової форми розселення, відповідної новому етапові розвитку виробництва. В цьому процесі зникає сучасне село, яке залишилось від старого типу виробництва, заснованого на розриві землеробства і промисловості, на сімейному виробництві. На шляху до нової форми розселення сучасне село проходить два етапи розвитку. На першому етапі на основі перетворення сільськогосподарської праці в індустріальну, зміцнення і розвитку колгоспного виробництва, удосконалення виробничо-суспільних відносин, підвищення товарності і прискореного розвитку продуктивних сил створюються передумови для ліквідації сімейного виробництва, зруйнування домашнього укладу колгоспної сім'ї, формування побуту цієї сім'ї та нового типу житла на селі, який за рівнем побутового комфорту наближається до міського рівня, для формування системи культурно-побутового обслуговування, системи навчально-виховних дошкільних і шкільних закладів. Але нині, оскільки економічна основа колгоспної сім'ї формується колгоспним громадським виробництвом і особистим господарством колгоспника, взаємодія колгоспної сім'ї і цих систем ще чисто зовнішня: вони співіснують.

Прискорення розвитку суспільного колгоспного виробництва, викликане постановами партії і уряду, особливо березневим

(1965 р.) Пленумом ЦК КПРС про дальший розвиток сільського господарства дозволило деяким колгоспам вже зараз приступити до подолання відмінностей у житловому благоустрою міста і села з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва і необхідності (поки що) колгоспній сім'ї здійснювати сімейне виробництво.

Привнесення міського побуту, міських форм обслуговування і ліквідація особистого двору колгоспника в умовах, коли колгоспне суспільне виробництво ще недостатньо продуктивне, є позаекономічним прискоренням зміни функції колгоспної сім'ї.

У той же час з'являється невідповідність між суспільним виробництвом і потребою перенесення матеріальних побутових потреб сім'ї у суспільну сферу послуг і перетворення останньої в продуктивну силу суспільства. Вирішення цієї суперечності можливе лише шляхом прискореного розвитку суспільного виробництва і перенесення в нього економічної основи функціонування колгоспної сім'ї при одночасному розвитку суспільної сфери послуг, що повністю задовольнить культурно-побутові потреби колгоспної сім'ї.

Повне здійснення цього можливе на другому етапі розвитку колгоспного виробництва, тобто коли старий поділ праці буде подолано, коли будуть з'єднані стадії виробництва і переробки сільськогосподарської сировини, коли утвориться сільськогосподарська промисловість як галузь індустріальної. Внаслідок цього між суспільною сферою послуг, системою навчально-виховних закладів і сім'єю утвориться органічна взаємодія, взаємообумовленість. Сім'я, втративши виробниче значення, скерує свої зусилля тільки на організацію безпосередніх потреб життєдіяльності, на задоволення духовних запитів, на взаємовідносини статей, на виховання дітей. Економічна основа функціонування сім'ї буде повністю формуватися суспільним виробництвом. Останнє на селі втратить сезонний характер. Це сприятиме виникненню нової форми розселення як засобу просторової організації продуктивних сил сільськогосподарської промисловості, як передумови концентрації населення.

Таким чином, внаслідок створення матеріально-технічної бази комунізму, подолання старого розподілу праці, через ліквідацію розриву стадій виробництва і переробки сільськогосподарської продукції відбувається перетворення сільськогосподарського виробництва у галузь індустріальної промисловості. Це буде економічною основою подолання істотних побутових відмінностей між містом і селом, сприятиме появі нової форми розселення. В основі нової форми розселення лежить дбайливе ставлення до землі як природного засобу виробництва. Це обумовить зростання нової форми розселення по вертикалі.

Нова форма розселення вільного і вертикального планування не буде ні містом, ні селом у сучасному стані їх розвитку. Воно вбере в себе все краще, що нагромадило людство: високий рівень комфорту в організації умов життєдіяльності людини в місті в поєднанні з природними умовами села.

Разом з тим, така форма розселення сконцентрує сільсько-господарську, промисловість за виробництвом і переробкою сільськогосподарської сировини, придатних для безпосереднього споживання населенням і індустріальною промисловістю, відбудеться також концентрація промисловості, яка буде обслуговувати сільськогосподарську промисловість і потреби населення.

Тенденцію такого розвитку ми спостерігаємо нині: консервний завод колгоспу «Пам'яті Леніна» села Сингурі Житомирської області, міжколгоспні бавовноочисні заводи в Середній Азії, комбінат по переробці овочів села Чобручі Тираспольського району Молдавської РСР, хлібзавод і молокозавод села Бершади Вінницької області, комунально-побутовий комбінат колгоспу «Зоря комунізму» Черкаської області (всього в цій області діє понад 350 подібних підприємств) [5]. На кінець 1963 р. у СРСР налічувалось 569 будівельно-монтажних міжколгоспних організацій, 501 об'єднання виробництва будівельних матеріалів [7, 18]. Поступово ця промисловість утворить аграрно-промислові об'єднання. Такий розвиток сільськогосподарського виробництва свідчить, що поряд з подоланням розриву землеробства і промисловості, стадій виробництва і переробки сільськогосподарської сировини на селі утворюється промисловість, безпосередньо не зв'язана з сільським господарством, але яка в поєднанні з системою комунально-побутових послуг буде перетворюватися в суспільну сферу послуг, що підвищить продуктивні сили сільськогосподарського виробництва. Промисловість буде «сама собою зрозуміла приналежність землеробства» [1, 242]. Це свідчення того, що теперішня форма розселення — село — одержує нову економічну основу містоутворення. Створюється об'єктивна необхідність переходу до нової форми розселення.

Існує погляд, що привнесення сучасного міського будинку, культурно-побутових умов міста в село ліквідує істотні відмінності міста і села. Але соціалістичне місто як форма матеріальної просторової організації промислового виробництва, концентрації його продуктивних сил і організації матеріальних умов життєдіяльності населення має свій напрямок розвитку: від сучасного компактно-горизонтального планування до вільного вертикального планування з розділом селітебної і промислової зони, з урахуванням особливостей рельєфу, ландшафту і клімату. Розвиток соціалістичного виробництва обумовлює розвиток суспільної сфери послуг і перетворення її у виробничу силу

суспільства. У цьому процесі сімейний побут у місті переходить до задоволення матеріальних побутових потреб сім'ї на основі тільки суспільної сфери послуг.

Таким чином, функції сім'ї у місті й селі різні. В селі сім'я здійснює, хоч і в обмеженому вигляді, сімейне виробництво, веде особистий двір колгоспника. В місті сім'я втратила виробниче значення, хоч і витрачає велику кількість ручної праці на здійснення побуту. Сім'ї в місті й на селі перебувають на різних стадіях розвитку.

Створення в сучасних умовах села «міських» житлових і культурно-побутових умов можливе тільки при врахуванні необхідності здійснення сім'єю сімейного виробництва, економічно необхідного на даному рівні розвитку сільського господарства. Такий підхід дозволить послідовно поліпшити умови життєдіяльності колгоспної сім'ї і змінити сучасний зовнішній вигляд радянського села, створить умови переходу до нової, вищої форми розселення.

На основі планомірного і пропорціонального розвитку продуктивних сил і економічних районів країни нова форма розселення утворить систему взаємодіючих, взаємозв'язаних економічними зв'язками міст.

Не штучне обмеження зростання міст, як це вимагає «теорія оптимального міста», а всебічний розвиток продуктивних сил і економічних районів країни — основа регулювання розвитку і зростання міст, основа виникнення нової форми розселення, основа зміни функції і ролі сім'ї в системі суспільного виробництва.

Важливу роль у подоланні істотних відмінностей між містом і селом відіграє ідеологічна, культурно-масова робота КПРС у боротьбі зі спадщиною минулого і в побутовій сфері, внаслідок чого прискорюється формування комуністичного світогляду, нових форм побуту сім'ї і суспільства.

Краткое содержание

Преодоление существенных различий между городом и деревней заключается не только в ликвидации их социально-экономических различий, не только в изменении характера сельскохозяйственного труда и сближении его с трудом индустриальным. Оно осуществляется через соединение стадий производства и переработки сельскохозяйственной продукции, что обуславливает образование отрасли сельскохозяйственной промышленности — разновидности индустриальной. Это создает экономическую основу для развития общественной сферы услуг, для изменения функций колхозной семьи, для ее сближения с городской по функциям и уровню жилищной и бытовой благоустроенности, одновременно послужит экономической основой для образования новой формы расселения.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
4. Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС.
5. «Правда», 21 мая 1967 г.
6. І. Адамов. Шляхи піднесення села до рівня міста. К., 1962.
7. В. Г. Афанасьев. Социальные задачи пятилетки. М., 1967.
8. А. К. Курылев. О ликвидации различий между городом и деревней. М., 1961.
9. П. Нагорний. Економічні зв'язки і подолання істотної відмінності між містом і селом. К., 1959.
10. Е. К. Самборський. Основні закономірності піднесення села до рівня міста. К., 1963.

ДО ВИЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРИ

Питання про суть культури, джерела її розвитку, місце і роль в суспільному житті є одним з важливих у теорії історичного матеріалізму і в практиці комуністичного будівництва.

Перші спроби дати узагальнене визначення поняття культури як історичного явища свідчать про те, що ще не вдалося відокремити це поняття від поняття «суспільне». Розчинення поняття «культура» у понятті «суспільне» призводило до того, що історія культури ототожнювалася з історією суспільства [14, 146].

Відмінність у поглядах на визначення поняття «культура» яскраво виявилася на симпозіумі з філософських проблем культури, що відбувся в травні 1965 р. у Москві. Природно, що це — відображення труднощів, які склалися в нашій літературі в зв'язку з визначенням поняття «культура».

Так, О. Г. Спіркін у «Курсі марксистської філософії» дає таке визначення поняття «культура»: «Сукупність матеріальних і духовних цінностей, а також способів їх творення, умінь використати їх для подальшого прогресу людства, передавати від покоління до покоління і становить культуру» [9, 440].

Д. І. Чесноков зауважує, що «культура є історично обумовлена сукупність навичок, знань, ідей і почуттів людей, а також їх закріплення і матеріалізація у техніці виробництва і побутового обслуговування, в освітньому рівні народу і суспільних інститутах, що регламентують і організують суспільне життя, в досягненнях науки і техніки, творах літератури та мистецтва» [10, 346].

Все зростаючий потік визначень поняття «культура» особливо характерний для зарубіжної буржуазної соціології. Причому цей факт буржуазними соціологами часто тлумачиться релятивістськи, як доказ довільності і суб'єктивності поняття «культура», що розглядається лише як «зручна» методологічна абстракція.

В цілому ряді досліджень філософів і соціологів-марксистів, присвячених культурі, піддаються критиці існуючі, різні в багатьох випадках, різко протилежні визначення поняття

«культура» [4, 38 і ін.]. Однак, нам здається, що критика неправильних визначень поняття «культура», і насамперед всіх різновидів ідеалістичних тлумачень, не може служити основою для безумовного відкидання *всіх без винятку* визначень поняття «культура» (навіть тих, в яких адекватно відображається той чи інший аспект цього явища) під тим приводом, що повинно і може існувати лише одне, єдине наукове визначення поняття «культура».

Слід вважати, що не лише наявність великої кількості визначень поняття «культура» в нашій літературі в певній мірі виправдана, але не позбавлені сенсу і становлять певний інтерес деякі з визначень культури вчених зарубіжних країн, а саме ті, в яких виявлена спроба об'єктивно відобразити окремі сторони чи риси складного, багатопланового явища об'єктивного світу — культури. Звичайно, в цілому визначальні критерії поняття «культура» в буржуазній соціології в своїх висхідних принципах мають неправильну інтерпретацію, що є наслідком антинаукових методологічних основ буржуазної соціології. Це виявляється в запереченні зв'язку культури з матеріальними основами розвитку суспільства, запереченні класовості культури, нерозумінні справжніх рушійних сил розвитку суспільства, включаючи культуру і т. ін. Що ж стосується одержаних дослідниками окремих конкретних даних, відповідних певному аспекту підходу до вивчення культури, то не можна у всіх випадках безапеляційно відкидати їх значення.

Антропологи, етнографи, психологи, техніки, мистецтвознавці і представники інших галузей матеріальної і духовної діяльності з найрізноманітніших точок зору підходять до культури, що відповідно знаходить своє відображення в різних її визначеннях.

Різноманітність визначень поняття «культура», таким чином, цілком закономірна. Вона обумовлюється складністю об'єкта дослідження, самого явища культури.

У багатьох визначеннях наголошується на різних аспектах поняття «культура». В цьому плані нам здається виправданим існування цілого ряду визначень культури з точки зору антрополога, мистецтвознавця, історика, техника.

Щоб осягнути предмет чи явище, його слід вивчати у всіх зв'язках і опосередкуванні з навколишнім світом, у всій його багатогранності і багатоякісності. Оскільки культура як явище матеріального і духовного світу, може перебувати в різних системах зв'язків і стосунків, то якісна визначеність її може бути різною.

Багатозначність поняття «культура», тобто наявність багатьох його визначень (а цей факт по суті має місце в сучасній соціології, і ми тільки намагалися дати відповідне йому пояс-

нення), зовсім не суперечить тому, що в системі визначень одне з них (загальносоціологічне) повинне претендувати на провідну роль, виступати в ролі «ідеї ідей» і мати загальнометодологічне значення для всієї системи наук, що вивчає культуру. Багатозначність визначень повинна бути доповнена відповідною однозначністю.

Ці вимоги випливають із марксистського розуміння конкретного знання. К. Маркс визначав конкретне не тільки як «сполучення численних визначень», а й як «єдність багатозначних визначень» [1, 123]. Яким же вимогам повинне відповідати визначення, що може претендувати на головну роль у системі всіх визначень?

Останнє повинне бути квінтесенцією всіх наявних визначень, природно, тих, що правильно відображають певні риси культури. Будучи науковим, правдивим відображенням явища культури, визначення мусить мати загальний характер. Тоді воно буде розкривати зміст явища культури як категорії історичного матеріалізму.

В марксистській літературі висхідні положення відповідають науковим знанням про суспільство і є найважливішими методологічними принципами історичного матеріалізму, покладеними в основу визначень поняття культури.

Але навіть при єдиному принципово вірному методологічному підході соціологів-марксистів до розуміння проблеми не можна не відзначити того, що й серед них існують розходження, пов'язані з тлумаченням специфічності суспільного явища — культури. Більше того, наявні випадки, коли ігнорування цієї специфічності призводили до розчинення поняття «культура» в понятті «суспільне».

Поняття «культура» охоплює велике з першого погляду коло найрізноманітніших явищ. Отже, важливо виділити з них те суттєве загальне, що дозволить відобразити їх у відповідній конкретній абстракції. Вже в перших тлумаченнях поняття «культура» (хай ще стихійно) виявилася спроба виділити подібне загальне. Зазначимо, що термін «культура» походить від латинського слова *cultura* — вирощувати, обробляти (і в своєму первісному значенні він вживався, головним чином, для визначення впливу людей на природу і відповідно виявлення досягнень людини в оволодінні силами природи).

В наш час поняття «культура» стало незрівняно ширшим за обсягом і багатограннішим за змістом. «Поняття про культуру, — говорив М. І. Калінін, — дуже широке — від умивання обличчя до останніх вершин людської думки» [3, 45].

Різноманітне і широке застосування поняття «культура» свідчить про те, що воно охоплює багатогранність матеріальних і духовних сторін життя суспільства і людини.

Поняття «культура» широко застосовується для характеристики певного рівня розвитку, досягнутого в тій чи іншій галузі людської діяльності (включаючи певні навички), наприклад, культура праці, фізична культура, культура торгівлі, культура побуту і т. ін.

Часто поняття «культура» набуває оціночного характеру, наприклад, культура артистичного виконання. Не менш широкий вжиток мають ті чи інші терміни, пов'язані зі словом «культура», коли під ними розуміють певні результати діяльності людини в оволодінні природою: у виведенні нових сортів сільськогосподарських рослин, а також у розвитку техніки.

Широко вживається поняття «культура» для вияву морального обличчя людини, її норм поведінки, ідеалів (естетична культура людини і суспільства як вияв різноманітності суспільних зв'язків і стосунків її з іншими людьми).

Найбільш загальне визначення поняття культури як категорії історичного матеріалізму повинно бути дуже широким за обсягом та глибоким за своїм змістом і, як підкреслювалося вище, відбивати в собі суттєве загальне, властиве найрізноманітнішим компонентам, що складають культуру.

Відповідно до вимог, що висуваються марксистською методологією як основоположні для досягнення будь-якої сутності, слід розглянути суть культури як особливого явища дійсності на основі соціально-філософського аналізу, що потребує розчленування цілого на складові елементи і виявлення характеру їх зв'язку.

Основними елементами, що складають власне культуру, є культура матеріальна і духовна, окремі частини якої є цілим щодо їх складових елементів.

До духовної культури відносять нагромаджені знання, форми мислення і сферу світогляду: філософію, етику, право і т. д., а також естетичну (відображаючу) сферу діяльності, наприклад мистецтво; до матеріальної культури — сукупність матеріальних благ і засоби їх виробництва.

У загальній постановці питання про характер зв'язку матеріальної і духовної культури повинне знайти своє відображення основне питання філософії і, очевидно, констатація цього зв'язку повинна стати основною умовою для визначення поняття культури як категорії історичного матеріалізму.

Не можна не відзначити, що в останні роки в буржуазній соціології стала помітною тенденція системного підходу до вивчення культури, зокрема теоретичного розчленування загальної системи людської життєдіяльності, включаючи культуру, на її складові елементи. Але оскільки в ролі таких елементів, як правило, розглядаються вже сформовані види людської духовної діяльності, у відриві від сфери матеріального виробництва, від суспільно-історичної практики, то, звичайно,

такого роду вихідні позиції не можуть бути ключем для розуміння суті культури.

Виділення елементів культури (матеріальної і духовної) і відповідний розгляд їх у діалектичній єдності, в ракурсі основного питання філософії дозволяє розкрити їх органічний зв'язок із способом виробництва в тій його частині, яка знаходить свій вияв у праці, зокрема в творчій діяльності суб'єкта. Творча діяльність — це та основа, на якій виникає і розвивається культура як суспільне явище. В творчій діяльності матеріальна і духовна культура як основні компоненти культури знаходять найбільш повне взаємопроникнення і взаємовиявлення.

Розгляд матеріальної і духовної культури в їх діалектичній єдності через призму творчої діяльності суб'єкта, нам здається, повинен вважатися тією структурною одиницею, «клітиною» пізнання культури, яка не тільки дозволить розкрити особливості останньої на кожному історичному рівні її розвитку, а й, більше того, зрозуміти генезис культури як цілісного явища.

Матеріальна культура — це все те, в чому уречевлена суспільна людська праця в процесі всієї історії розвитку суспільства. За своєю роллю вона, хоч і несе на собі відбиток панування того чи іншого класу, який використовує її наявні досягнення в своїх інтересах, все ж таки має загальнолюдський характер, обслуговує, хоч і не в однаковій мірі, всі класи суспільства, служить всьому суспільству.

Інша справа з духовною культурою, яка належить до явищ ідеологічного, надбудовного характеру і за своїм змістом, метою, завданням, роллю в розвитку суспільства є глибоко класовою, партійною. Ідеологічною основою духовної культури в усякому суспільстві є світогляд пануючого класу. В цьому — особливість, найважливіша риса духовного змісту культури у порівнянні з культурою матеріальною.

Без єдності матеріальної і духовної культури немає і власне культури. Звідси, як підкреслюється в нашій літературі, «механічний» поділ культури на матеріальну і духовну є безпідставним». Це, звичайно, не виключає того, що матеріальна і духовна культура мають відносну самостійність. Саме це стало основою для виділення в свій час сфери свідомості як окремої специфічної сфери діяльності людини, а нині є основою для вживання поняття «культура» у вузькому і широкому значенні цього слова.

Якщо в першому випадку під культурою мається на увазі сукупність духовних сторін життя суспільства, тобто досягнутий ним рівень розвитку науки, літератури, мистецтва, освіти і т. д., то в другому, в «широкому» значенні поняття «культура», крім духовної сторони, включає і матеріальну [4, 39, 40; 13, 7].

Сюди відноситься все те, що створено людиною в процесі трудової діяльності, так звана «друга природа».

О. М. Горький писав, що праця і знання творять «другу природу», а вона і є культура в точному і справжньому розумінні цього поняття» [2, 183].

Але, підкреслюючи відносну самостійність ідеального, включаючи духовну культуру, не можна забувати найтіснішого взаємозв'язку, взаємопроникнення матеріальної і духовної культури в процесі творчої діяльності суб'єкта. Матеріальна культура, існуючи незалежно від свідомості суб'єкта, сприймається ним як об'єктивна реальність, виступає як «матеріалізація» ідеального, як результат людської діяльності, як «об'єктування суб'єктивного» в процесі суспільної історичної практики суб'єкта, тобто виникає в тісному зв'язку і в єдності з ідеальним. Матеріальна культура в цьому плані являє собою не що інше, як уречевлену працю, опредмечену діяльність суб'єкта, тобто єдність матеріального й ідеального.

Якщо в процесі формування ідеального, духовного зовнішнє перетворюється у внутрішнє (оскільки ідеальне — це «ніщо інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній»), чи «об'єктивне суб'єктивізується», то, з другого боку, в процесі активного впливу людини на навколишній світ, в процесі праці внутрішнє перетворюється у зовнішнє, ідеальне «матеріалізується», «опредмечується», «суб'єктивне об'єктивізується». Така діалектика матеріального й ідеального, що знаходить своє відображення в діалектичному зв'язку матеріальної і духовної культури в процесі творчої діяльності суб'єкта.

Вартий уваги в плані цієї проблеми запропонований В. М. Межуєвим розгляд культури в двох формах її вияву: предметній та суб'єктивних людських здібностей. «Розвиток культури,— підкреслює В. М. Межуєв,— виявляється в тому, що людина, з одного боку, створює різноманітний і багатий світ предметів, створює матеріальні і духовні передумови свого власного існування, а з другого — засвоює ці передумови, формує свої власні людські здібності, формує себе як специфічну суспільну істоту» [8, 92].

Інакше кажучи, цілісне явище «культура» в його складових частинах — матеріальній і духовній, що взаємопроймають одна одну в процесі творчої діяльності суб'єкта,— знаходить конкретний вияв у зовнішніх формах — предметній і суб'єктивній.

Особливості і рівень розвитку творчої діяльності людини в оволодінні силами природи — найважливіший показник культурного прогресу. Якщо тварина лише пасивно пристосовується до природи (під впливом зміни умов у неї змінюються природні органи), то людина не стільки змінюється сама під впливом

умов середовища, скільки змінює саме середовище, пристосовує його до своїх потреб. Зміну середовища вона здійснює за допомогою засобів праці — цих «штучних органів» людини, що подовжують і посилюють можливості її природних органів. Рівень розвитку засобів праці, що є найважливішим елементом матеріальної культури, служить показником влади людини над природою і можливостей її творчої діяльності.

Кожне суспільство створює свої особливі матеріальні цінності, які залежать від рівня розвитку виробництва, знарядь праці, характерних саме для даного суспільства. Тому в галузі розвитку виробництва культура зв'язана з останнім, головним чином, через творчу діяльність суб'єкта і, треба вважати, виявляє насамперед рівень технічного прогресу суспільства на певному етапі розвитку, включаючи виробничо-технічні навички і досвід людей у створенні матеріальних цінностей, показує ступінь панування людини над природою, завоювання і підкорення нею сил природи.

Ідеальне виникає як важливий засіб орієнтації людини в навколишньому середовищі, як активне цілеспрямоване пристосування людини до природи. Духовна і матеріальна культура в певному відношенні вказують на рівень розвитку подібного роду орієнтації й активного пристосування, що виявляються в творчій діяльності суб'єкта, спрямованій на перетворення природи.

Отже, найважливіші методологічні принципи марксистської філософії: принцип матеріальної єдності світу і принцип розвитку (що вимагає історико-логічного і генетичного розгляду явища) повинні бути дотримані у дослідженні культури. Вони ж, природно, повинні знайти відображення у визначенні поняття культури як категорії історичного матеріалізму.

Таким чином, творча діяльність людини як специфічно людський спосіб освоєння світу і її результати можуть бути віднесені до культури.

Все суспільне як матеріальне, так і духовне, повинно бути віднесено до культури, коли його характеризувати з точки зору досягнень на шляху соціального прогресу.

В плані такого підходу до розуміння культури позбавлені сенсу, на наш погляд, питання: чи входять продуктивні сили цілком в культуру? Чи можна включити в культуру запаси сировини і готових предметів? Якщо можна, то що лишається у сфері матеріального виробництва, яке не включається в культуру? Такі і подібні питання можна зустріти в дослідженнях, присвячених проблемі культури.

Не можна не погодитись, що матеріальна культура, як і духовна, визначається способом виробництва, але не зводиться до нього [4, 345], і не в тому розумінні; що всі компоненти матеріальної і духовної культури «не вичерпуються» поняттям

способу виробництва, а в тому, що поняття культури відображає спосіб виробництва і (деякі складові його компоненти) з точки зору цілком певного ракурсу — оцінки ступеня і рівня його розвитку по шляху соціального прогресу.

Отже, у визначенні поняття «культура» як категорії історичного матеріалізму слід виділити такі суттєві, на наш погляд, риси: по-перше, культура виникає і розвивається на основі розвитку способу виробництва; по-друге, матеріальна і духовна культура як основні компоненти, що складають власне культуру, перебувають у діалектичній єдності; по-третє, творча діяльність суб'єкта в процесі розвитку культури є закон існування культури.

Виходячи з викладених міркувань, можна запропонувати таке визначення культури як категорії історичного матеріалізму: культура є цілісне суспільне явище, що за своїм змістом охоплює матеріальні і духовні надбання людства, які взаємообумовлюються в процесі творчої діяльності суб'єкта. Культура є специфічним способом освоєння світу суб'єктом, що втілений у результатах прогресу суспільства.

Краткое содержание

В статье рассмотрены методологические принципы подхода к определению понятия культуры как категории исторического материализма. Сделана попытка обосновать правомерность многозначного и однозначного определения понятия культуры как выражения диалектики абстрактного и конкретного в ее познании. Материальная и духовная культура, как составные компоненты общего понятия культуры, рассматриваются в диалектическом единстве, связанном с творческой деятельностью субъекта; подчеркивается, что творческая деятельность субъекта исторически и логически является законом существования культуры.

Подвергаются критике методологические основы определения понятия культуры буржуазными социологами.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. К критике политической экономии. М., 1950.
2. А. М. Горький. Соч., т. 25.
3. М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании. Л., 1947.
4. А. И. Арнольд. Социализм и культура. Культурная революция в европейских странах народной демократии. М., 1962.
5. Э. Баллер, С. Косолапов. Что такое культура.— «Московский рабочий», 1964.
6. В. С. Библер. Понятие как процесс.— «Вопросы философии», 1956, № 9.
7. Э. С. Маркарян. Культурологическая теория Лесли Уайта и исторический материализм.— «Вопросы философии», 1966, № 2.
8. В. М. Межуев. Проблема культуры в домарксистской философии.— «Вопросы философии», 1965, № 6.

9. А. Г. Спиркин. Курс марксистской философии. М., 1964.
10. Д. И. Чесноков. Исторический материализм. М., 1964.
11. В. И. Шинкарук. Качество и сущность.— «Вопросы философии», 1963, № 9.
12. Е. М. Штаерман. Проблемы культуры в западной социологии.— «Вопросы философии», 1967, № 1.
13. Коммунизм и культура. М., 1966.
14. Симпозиум по проблемам культуры.— «Вопросы философии», 1966, № 1.

ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НАУКИ І МИСТЕЦТВА

Органічний зв'язок науки і мистецтва впливає з єдності процесу пізнання об'єктивного світу. Механізм процесу наукового і художнього пізнання єдиний. Як в науці, так і в мистецтві процес пізнання починається з чуттєвого сприйняття навколишнього світу. Нагромадження фактів, спостереження приводять до відбору, осмислювання, виділення головного.

Логічне мислення є невід'ємною якістю не лише наукового, а й художнього мислення, а практика виступає як критерій істинності наукової теорії та наслідків художньої діяльності. Художній образ, як і поняття, розкриває головне, суттєве в окремих конкретних фактах. «Секрет» цієї особливості образу полягає в тому, що митець, створюючи його, узагальнює життєві явища, абстрагуючись від другорядних, виділяючи найважливіші. В цьому — спільність науки і мистецтва, яку вперто заперечують ідеалісти.

Тотожність процесу пізнання для наукової і художньої діяльності не зводить нанівець специфіку мистецтва, його якісну відмінність від науки.

Особливість мистецтва обумовлюється, по-перше, специфічною формою зв'язку суб'єкта з об'єктом. Для науки — це відображення об'єктивних законів матеріального світу, незалежних від суб'єктивних властивостей індивіда, для мистецтва — це відбиття людини, її внутрішнього світу. Внутрішній світ людини обумовлений її середовищем, ставленням до природи, суспільства. Отже, мистецтво відображає навколишній світ через людське ставлення до нього, через переживання суб'єкта, тобто емоціонально.

Таким чином, мистецтво — це осмислено-емоціональне відображення світу, втілене в художній образ. По-друге, особливістю мистецтва на відміну від науки є створення художнього образу, а в науці — відкриття законів, спрямованих на перетворення природи, суспільних відносин та ін. Тобто відмінність між наукою і мистецтвом є наслідком творчості.

В мистецтві ряд аспектів фактично обумовлені наукою,

являють собою науку. А тому неможливо відкинути, відокремити ці аспекти без втрати самого мистецтва.

Так, художній образ неможливий без ідеї, поза світоглядом автора, він завжди несе в собі філософське навантаження, таїть глибокий смисл. Звідси — органічний зв'язок мистецтва й філософії, філософської думки, як необхідного компоненту художнього образу.

З точки зору історії людська істота, яка почала усвідомлювати себе в навколишньому світі, свій досвід, знання фіксувала в наочних образах, перетворених її фантазією.

Отже, чуттєво-наочний образ є відображенням досвіду, знань людини через поєднання наукового і художнього. Те, що було для наших предків наукою, сприймається нами як мистецтво. Таким чином, з моменту свого виникнення, наука і мистецтво являли собою єдине ціле. Людина на ранніх ступенях свого розвитку відчувала задоволення від наслідків своєї праці, відчувала естетичну насолоду.

В «Каноні» Поліклета з арифметичною точністю відображені пропорції людського тіла. В свою чергу, «Канон» відіграв неабияку роль у створенні «Дискобола» Мирона і «Дорифора» Поліклета.

Знання законів пропорції допомогли митцям старовини показати, як «думка» і почуття породжує дію і жест» [5, 61].

Таким чином, взаємозв'язок і взаємопроникнення науки і мистецтва, яке виражається в тому, що світогляд у старогрецькому мистецтві знаходить свій вияв у художньому образі, яким митці стародавнього світу намагалися науково обґрунтувати процес художньої творчості, а наукові знання в свою чергу мали активний зворотний вплив на мистецтво.

Митці епохи Відродження, наприклад, своєю творчістю і науковим осмисленням законів художньої творчості розвивали і поглиблювали зв'язок науки і мистецтва. З погляду Леонардо да Вінчі, «природа не може зруйнувати свої закони», їх пізнання приводить до свободи. Для нього витвір мистецтва є способом вирішення певного наукового завдання. Так, щоб зобразити пейзаж він досконало вивчав повітряну перспективу, ботаніку, воду, вітер, дощ, рух повітря, малював карти. Батальний живопис вимагав вивчення філософії війни, а людська фігура — анатомії людини. Леонардо да Вінчі, виходячи з завдань мистецтва, прийшов до проблем науки, що мали самостійне значення. В епоху раннього Відродження (кінець XV ст.) з'явився трактат Ченино Ченніні «Про живопис», в якому вказано на суворе дозування пігменту для поступового переходу від одного напівтону до іншого. Раціоналістичний і чисто практичний розум майстра раннього Відродження ніколи не звертався до таких суб'єктивних факторів, як «відчуття» і міра на око. Отже, не лише наукове осмислення дійсності було одним

із 'факторів створення неперевершених художніх цінностей, а також та обставина, що митці епохи Відродження були великими знавцями математики, фізики, інженерної справи, архітектури.

Певні успіхи в науці активно впливали на мистецтво. Фінкельстайн наводить слова А. Гаузера із «Соціальної історії мистецтв», які розкривають зв'язок між успіхами математики і виникненням стилю барокко в мистецтві. «Все мистецтво барокко наповнене цим здриганням, тут розглядається луна нескінченних просторів і взаємозв'язку всього суцього... Навіть в спокої голландських жанристів відчувається спонукальна сила нескінченності і гармонії скінченного, що перебуває у безперестанній безпеці» [5, 137].

Розквіт науки, пов'язаний з відкриттями Дарвіна, Пастера, Едісона та інших вчених, спонукав митців до застосування наукових знань у галузі мистецтва. Як наслідок з'явився «Експериментальний роман» Е. Золя з його захопленням природничими науками і застосуванням цих знань в художній творчості. Г. Флобер вважав, що мистецтво створюватиметься на науковому ґрунті. Навіть така течія в мистецтві, як постімпресіонізм, в якому враження, настрої зводяться в абсолют, де здається, що все йде від суб'єкта, відчула на собі вплив досягнень оптики. Сьора, Синьяк не лише використовують дані науки, а й самі обґрунтовують закони «живописного кольору». Ревальд пише, що Сьора був зачарований думкою, що колір керується певними законами, які можна вивчити, як музику [3, 53]. Сьора підпорядковував кольорові гармонії своїх картин фізичним і ритмічним законам. Синьяк був твердо переконаний, що зробив великі успіхи в мистецтві завдяки застосуванню законів оптики.

Теорія Сьора привернула до себе велику увагу митців не лише своєю новизною, а й тим, що вона йшла пліч-о-пліч з загальними тенденціями епохи. В своїх наукових дослідженнях про живопис він писав: «Якщо, спираючись на практичний досвід мистецтва, я зумів відкрити науковий закон живописного кольору, то чи не зможу ж я знайти таку ж логічну, наукову систему гармонійних відповідностей, komponуючи лінії картини подібно до того, як я komponую її фарби» [3, 64].

Це зауваження Сьора важливе не лише тим, що митець намагається застосувати наукові знання в художній творчості, а й тим, що, спираючись на практичний досвід мистецтва, можна відкрити наукові закони художньої творчості.

Ця думка не покидала багатьох митців. І це закономірно. Митець — це мислитель, збагачений образним баченням, і природно, він не міг не задумуватися над загальними тенденціями і закономірностями творчого процесу, які можна вивести з практики відображення дійсності. «Для тих, кого приваблює науковий метод, кому бог дав рідкісний талант науково мислити, на

мою думку, є єдиний вихід — філософія творчості. Можна зібрати до купи все краще, створене митцями за всі століття і, користуючись науковим методом, схопити ту спільність, що робить їх подібними один до одного і що обумовлює їх вартість. Це спільне і буде законом», — писав А. Чехов [6, 20].

Знання законів природи, суспільства, художньої творчості в цілому і окремих видів мистецтва зокрема позбавляють митця невпевненості і дозволяють йому вільно оперувати художнім матеріалом. Багато митців інтуїтивно використовували наукові знання в мистецтві. Про це свідчить хоча б дані про світлотінь, контраст у Делакруа і Веронезе.

Подібно до того, як стародавні греки стихійно пізнали і відобразили діалектико-матеріалістичну суть навколишнього світу, а сучасний діалектичний матеріалізм є тим же уявленням, але на більш високому рівні, так і мистецтво стихійно відобразало суть людини, але в подальшому своєму розвитку воно збагатилося досягненнями науки.

Однак застосування наукових досягнень у мистецтві не є якимось еталоном художньої творчості. Зрештою успіхи у мистецтві й науці залежать від окремого індивіда. Тому, говорячи про талановитого митця, слід мати на увазі здатність застосування наукових даних у мистецтві, вміння осмислювати процес творчості, теоретично аналізувати його. Все це підтверджує зв'язок між наукою і мистецтвом. «Треба дивитися на природу очима розуму, а не просто очима, що являють частину тіла...

Існує око кольориста так же, як голос тенора, але для того, щоб ці природні здібності розкрились сповна їх повинна запліднити наука. Незважаючи на свій безумовний характер, правила не перешкоджають безпосередності творчості і виконання. Наука позбавляє нас невпевненості і дозволяє нам вільно рухатись в межах дуже широкого кола; вважати, що мистецтво і наука неодмінно виключають одне одного було б образою і того й іншого» [3, 59].

На процес художньої творчості, на її результати великий вплив мають знання інших галузей науки. Наприклад, медицина зробила благотворний вплив на творчість А. П. Чехова. «Те, що Чехов був лікарем, не лише дало йому знання людей, а й позначилось на його стилі. Якби Чехов не був лікарем, то, можливо, він не створив би таку гостру, як скальпель, аналітичну і тонку прозу» [1, 654]. А. П. Чехов сам визнавав це. Він писав: «Без сумніву, заняття медичними науками мали серйозний вплив на мою літературу, діяльність, вони значно розсунули коло моїх спостережень, збагатили мене знаннями..., вони мали також і спрямовуючий вплив, і цілком імовірно, що завдяки близькості до медицини, мені пощастило уникнути багатьох помилок. Знайомство з природничими науками, з науковим методом завжди тримало мене насторожі, і я намагався, де було

можливо, погоджуватися з науковими даними, а де неможливо — вважати за краще не писати зовсім» [8, 338].

А. П. Чехов радив письменникам поглиблювати свої знання. Він твердив, що в наукових книгах мова більш строга, а це дисциплінує письменника. Сам він наполегливо працював над собою, збагачував мову, використовуючи словники, каталоги, наукові праці.

Аналітичний розум А. П. Чехова розкриває не лише зв'язок, який існує між науковими знаннями й мистецтвом, він вказує на здібність митця давати наукові уявлення (хоча часто митець цього і не запідозрює). А. П. Чехов, підкреслюючи взаємозв'язок науки і мистецтва, їх єдину основу, передбачає злиття їх, взаємозбагачення. «Я пам'ятаю читав французьке оповідання, де автор змальовував дочку міністра і, мабуть, сам того не підозрюючи, реалістично подав картину істерії, тоді ж я подумав, що чуття митця варте іноді мозку вченого, що те й інше мають одну мету, одну природу, що, можливо, з часом їм призначено злитися до купи в велетенську дивовижну силу, яку важко тепер і уявити собі» [7, 338].

Медицина привертала увагу і викликала інтерес багатьох класиків. Наприклад, О. Бальзак, Ф. М. Достоевський прочитали багато книг про психічні хвороби. Працюючи над «Братами Карамазовими», Ф. М. Достоевський консультувався з лікарями, його цікавило — чи правильно він відобразив душевний стан Івана.

Інтерес, який письменники виявляють до медицини, не випадковий. Щоб реалістично змалювати стан людини, її хвилювання, переживання потрібно про це все добре знати. Як скульптору необхідно знати анатомію людини, так письменнику — її психологію. З цього випливає, що митець може дати опис певного стану людини на рівні спеціаліста. Це свідчить про його спостережливість, здатність аналізувати, синтезувати те, що він спостерігає, про єдність процесів відображення дійсності.

Постає питання, чи є відмінність між мистецтвом і наукою? І наука і мистецтво є засобом інформації. Однак, маючи спільність, вони водночас і відмінні. Відмінність полягає в тому, що художній образ, витвір мистецтва, відображуючи певні події, вчинки людини, примушує нас переживати разом з героєм, мислити і робити відповідні висновки. Це зумовлюється особливістю художнього образу. О. І. Островський писав: «Історик-вчений лише пояснює історію, вказує на причинний зв'язок явищ, а історик-митець змальовує як очевидець, він переносить нас у минулі століття і робить глядачем подій» [4, 15].

Таким чином, взаємозв'язок між наукою і мистецтвом зводиться в історичному аспекті до відображення перших знань в наочно-почуттєвій формі. Використання даних науки про людину, пропорції її тіла є необхідним компонентом творчості.

Отже, взаємовплив науки і мистецтва як форм соціальної свідомості підкреслює їх тотожність і відмінність як єдиного процесу пізнання матеріального світу.

Краткое содержание

В статье на конкретных примерах освещается связь науки и искусства. Подчеркивается, что процесс познания в научной и художественной деятельности не сводит на нет специфику искусства, его качественное отличие от науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Паустовский. Избранные произведения, т. II. М., 1958.
2. В. Розумный. О природе художественного обобщения. М., 1960.
3. Д. Ревальд. Постимпрессионизм. Л—М., 1962.
4. Русские писатели о литературном труде, т. III. Л., 1955.
5. С. Финкельштейн. Реализм в искусстве. М., 1956.
6. А. Чехов. Письма, т. II.
7. А. Чехов. Избранные произведения, т. III.
8. Г. Шегаль. Колорит в живописи. М., 1957.

ПРО РОЛЬ НАРОДНИХ МАС У РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ КЛАСОВО-АНТАГОНІСТИЧНИХ ФОРМАЦІЙ

В антагоністичному суспільстві економічно і політично поневолений клас є одночасно і духовно пригнобленим. Першим самостійним типом культури, створеним поневоленим класом, була пролетарська культура, що прийшла на зміну буржуазній. Виникнення пролетарської культури, утвердження її панування в соціалістичному суспільстві як єдиної, до кінця прогресивної — найвеличніша революція в духовному розвитку людства. Успадковуючи духовні цінності, вироблені людством протягом історії, виражаючи інтереси пролетаріату, вона стає загальнолюдською культурою. Її революційність — в радикальному послідовному запереченні експлуататорської суті попередньої культури.

Ця революція була підготовлена наростанням духовної активності народних мас в ході історичного процесу, обумовлювалась класовою боротьбою. За виразом Леніна, «революції ніколи не народжуються готовими», їм передую завжди довгий період «процесу хвилювань» і «порівняно слабих зачатків» [8, 399]. Хоча ці слова сказані Леніним про соціальну революцію, але значення їх повністю стосується і докорінних революційних змін у сфері духовної культури. З виникненням пролетарської культури здійснилась віковічна мрія, експлуатованого народу покінчити з духовною кабалою, в якій він перебував століттями. В культурі пролетаріату пригноблений народ вперше підійшов не тільки до усвідомлення свого становища, але й відкрив шляхи виходу з нього. Вперше усвідомив себе творцем історії, виявив свої могутні духовні сили, сковані в класовому суспільстві.

Проблема зростання духовної діяльності поневолених мас і та вирішальна роль, яку відіграє цей процес в культурному прогресі суспільства, є однією з найважливіших в марксистсько-ленінській соціології. Дослідник-марксист, вивчаючи духовне становлення людства, не може обмежитись лише культурою панівних класів. Діалектика, як підкреслював Ленін, вимагає всестороннього дослідження даного суспільного явища, його розвитку і зведення зовнішнього до докорінних рушійних

сил, до розвитку продуктивних сил і класової боротьби. В історичному процесі боротьба експлуатованих класів з поневолювачами є основою прогресу суспільства. Так само боротьба народних мас проти ідейного панування експлуататорів є внутрішнім джерелом духовного прогресу суспільства.

Особливої актуальності ця проблема набуває в наш час, коли «точиться найгостріша боротьба двох ідеологій — соціалістичної і буржуазної, боротьба, яка відображає непримиренність класових позицій пролетаріату і буржуазії, соціалізму і капіталізму» В. І. Ленін підкреслював, що «наше завдання — побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший» [9, 12—13].

Буржуазні ідеологи, теоретики культури всіляко намагаються зобразити духовний розвиток класового суспільства як щось єдине, позбавлене внутрішніх антагонізмів. Вони ігнорують культуру народу як таку, що зовсім не варта уваги, оскільки народ, на їх думку, неспроможний створювати духовні цінності. Це — справа «еліти». Весь культурний процес обмежується рамками розвитку культури панівних класів. Такої думки дотримується, наприклад, Б. Рассел у книзі «Влада і індивід». У сфері духовної культури, пише він, «всі досягнення мають місце тільки завдяки окремим людям, думки і відчуття яких не подавляє натовп» [10, 29]. Інший буржуазний філософ Т. Еліот заявляє: «Прагнути до того, щоб кожен брав участь в оцінці плодів більш свідомої частини представників культури — це значить фальсифікувати і обезцінювати те, що даєш. Важливою умовою збереження культури меншості — це зберігати її і наперед культурою меншості».

Марксистська філософія викриває ці наклепи буржуазних ідеологів. «В кожній національній культурі,— підкреслює В. І. Ленін,— є, хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну» [7, 8].

З поділом суспільства на класи панівний клас монополізував духовну діяльність. Матеріальне ж виробництво, фізична праця були закріплені за поневоленням класом. Експлуататори завжди прагнули до того, щоб позбавити народ можливостей творити культуру. Але остаточно позбавити духовної діяльності пригнічений клас вони не могли через саму сутність матеріального виробництва. Справді, специфіка трудового процесу, навіть найпримітивнішого,— у реалізації певної мети. В трудовому процесі людина виступає як активна цілеспрямована сила. Оскільки праця має колективний характер, то кожен виробничий процес має як передумову загальний план, вироблення і реалізація якого не можливі без духовної діяльності самих учасників виробництва. Не маючи змоги подавити її в пригніче-

них класів, експлуататори завжди прагнули підкорити її собі, спрямувати у вигідне для себе русло. Механізм класового панування в суспільстві, вироблений і удосконалений протягом віків, надзвичайно складний. Панівний клас мав у своїх руках не тільки матеріальні засоби панування, але й духовні, з допомогою яких сковувалась духовна діяльність народних мас, підкорялась інтересам експлуататорів і, таким чином, відбивались всі спроби скинути класове ярмо. Власне, з цією метою пануючий клас і закріпив за собою духовне виробництво. К Маркс підкреслював: «...клас, який являє собою пануючу матеріальну силу суспільства, є в той же час його пануюча духовна сила» [1, 43]. І ця духовна диктатура поневолювачів має міцнішу основу, ніж просте нав'язування своїх ідей і поглядів іншим класам. Можна примусити людину виконувати те, чого вона не бажає робити, але неможливо лише з допомогою самого насильства змусити людину дотримуватись певних поглядів, думати в напрямку, який здається їй самій неправильним, не відповідає її інтересам. Експлуаторські класи, оскільки вони є власниками засобів матеріального виробництва, мають незрівняно більші можливості духовного виробництва.

Ім належать засоби духовного виробництва, роль яких різко зростає в процесі розвитку суспільства. Вони мають свою інтелігенцію, ідеологів, які з професійною майстерністю виконують соціальне замовлення своїх хазяїв.

У класово-антагоністичному суспільстві, фактично, експлуатується сама слабкість, обмежений характер духовної діяльності трудящих мас, обумовлений нелюдською, виснажливою фізичною працею і відірваністю їх від культурного прогресу суспільства. Ідеологи панівних класів, озброєні всіма духовними цінностями, виробленими людством, знаходять у елементах культури народу такі сторони і грані, які при перекрученні стають вигідними експлуаторам, або ж самі створюють і нав'язують такі ідеологічні теорії, істинний зміст яких стає зрозумілим лише після глибоко і всебічного аналізу (чого не мають змоги зробити поневолені класи). Зовні ці теорії нібито виражають інтереси поневолених, а насправді захищають інтереси експлуаторських класів.

Звернемося до історії. В духовному житті середньовіччя монопольне становище займало християнство, церква, «як загальний синтез і найбільш загальна санкція існуючого ладу» (Енгельс). Як відомо, феодальне суспільство одержало в спадщину християнство від рабовласницького суспільства. Християнство виникло як продукт духовної діяльності пригноблених класів. Ненависть до існуючого ладу, віра в швидке визволення від класового гноблення покликали до життя християнство. Воно народилося з надії експлуатованих позбутися поневолення і суспільної несправедливості. Народ вірив, що пригноблювачі

дадуть відповідь за свої злочини, що буде «страшний суд» і після нього настане «царство боже», в якому всі будуть рівні і щасливі. Пізніше революційний зміст християнства (Енгельс характеризував раннє християнство як «один з найреволюційніших елементів в духовній історії людства». — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 453) був повністю вихолощений церковниками. Ставши офіційною релігією, християнство, як і раніше, продовжувало заперечувати і ганьбити світ, побудований на нерівності і несправедливості, вважаючи його недостойним людини. Тому на зміну йому має прийти інший, влаштований за законом божим. Потрібно тільки терпляче чекати цього часу. Важливою ідеєю у системі релігійних поглядів стає ідея терпіння. Поступово погляди віруючих звертаються до неба. Високим авторитетом бога церковники скріплювали свої обіцянки і сковували, таким чином, революційну енергію мас. Якраз духовна обмеженість, слабкість не дозволяла середньовічному селянству побачити істинну сутність християнства.

У праці «До історії раннього християнства» Енгельс писав, що християнство, як і всякий інший великий революційний рух, було створене масами [4, 454]. Для того щоб воно залишалось складовою, тим більше, визначальною частиною духовного життя мас, воно мало задовольняти певні потреби мас.

Поневолене селянство знаходило в християнстві те, що хотіло знайти, — ідею заперечення цього світу і правого суду над ним, ідею загальної рівності. Ліше довгий, багатовіковий шлях боротьби з феодалами, розвиток духовного освоєння дійсності, насамперед — соціальної, поступово приводив до розчарування в релігії, відходу від неї. Паразитуючи на ненависті народу до феодальних порядків, на його прагненні боротися з цими порядками, церква паралізовувала його дії, відсовуючи їх на невизначений час. Цей негативний приклад підтверджує істинність геніального положення Маркса: «...Теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіє масами».

Церковники свідомо розвивали і всіляко підтримували містичні сторони в продуктах духовної діяльності пригніченого, забитого народу. Зусиллями феодалів, світських і духовних, все духовне життя середньовіччя огортала мертвяща релігійна темрява. Кожне релігійне положення було міцно підігнане до всіх інших, а всі разом вони мали одне завдання — зупинити будь-який протест, знищити вільнодумство.

Релігія в епоху середньовіччя була єдиною духовною зброєю феодалів у тому розумінні, що вона охоплювала всі сфери духовної діяльності людей. Пізніше, в буржуазному суспільстві її всесилля різко обмежується. Розвивається світська наука, мистецтво, філософія. Оскільки ці сфери культури були створені буржуазною інтелігенцією, то вони, природно, захищали буржуазний лад, експлуатацію людини людиною, які у феодально-

му суспільстві захищала релігія. Чому ж буржуазія звільнила (хай і не повністю) духовне життя суспільства від релігійних пут? Чому зменшився вплив релігії на культуру, яку нав'язували народу, хоча основна соціальна мета її залишилась та сама?

Марксизм-ленінізм вважає основною причиною змін у надбудові — зрушення у сфері виробництва матеріальних благ. Розвиток знарядь праці обумовлює зміни рівня і характеру духовного освоєння світу, духовної культури.

Який же механізм її розвитку?

Зміна суспільних формацій, класової структури суспільства обумовлюється розвитком продуктивних сил. Можна пригадати глибоку і влучну формулу Маркса: водяний млин дає суспільство з сюзереном на чолі, паровий — з буржуа. На місце селянства — одного з основних класів феодального суспільства у буржуазному суспільстві займає пролетаріат. Разом з формуванням пролетаріату виникають і елементи його культури. Перші ж духовні кроки пролетаріату продемонстрували незмірно вищий рівень духовного освоєння дійсності порівняно з селянством, що обумовлювався новим рівнем розвитку знарядь праці, вищим ступенем матеріального освоєння світу. Тому буржуазія створила, вірніше — змушена була створити, новий тип культури. Вона підняла на вищий ступінь духовне освоєння світу людством, бо тільки це дало змогу їй паралізувати, хоча б на початку, духовний натиск пролетаріату. З допомогою попередніх, вироблених феодалами, засобів духовного панування буржуазія не змогла б утриматись на вершині соціальної піраміди.

Духовне панування є одним з найважливіших елементів класового панування. Лише той клас зможе втримати панівне становище у класово-антагоністичному суспільстві, котрий зможе підкорити духовну діяльність народу. І коли панівний клас не в силі підкорити, паралізувати духовну діяльність пригнічених мас, то це означає, що його пануванню приходить кінець. Кожен клас, що приходить на зміну панівному класу, змушений розвивати духовну культуру суспільства.

Розвиваючи науку, мистецтво, філософію, вони в першу чергу дбали не про підкорення природи людині, не про духовне становлення людства, полегшення людської праці чи поліпшення життя народу, а змушені були робити це під тиском духовної активності народних мас, які прагнули скинути експлуаторів. Все це робилося для збереження свого панування, заради примноження своїх багатств. Так, на нашу думку, слід розуміти положення Енгельса про рушійні сили цивілізації: «...багатство, ще раз багатство і втретє багатство, багатство не суспільства, а ось цього окремого нікчемного індивіда, було її єдиною, визначальною метою. Коли при цьому в надрах цього суспільства все більше розвивалась наука і повторювались періоди вищого розквіту мистецтва, то тільки через те, що без

цього неможливі були б усі досягнення нашого часу в галузі нагромадження багатства. Тому, що основою цивілізації є експлуатація одного класу другим, то весь її розвиток відбувається в постійній суперечності» [3, 170].

Буржуазні ідеологи повалили церкву з її небесним престолом. Найбільш послідовна і радикальна частина буржуазії розвінчала релігію як перешкоду для дальшого розвитку людства. Гуманна культура раннього буржуазного суспільства замінила феодальну, темну, бездушну, що з презирством ставилась до людини. Але високі ідеали, до яких апелювали буржуазні ідеологи в боротьбі з релігійною культурою, виявилось, мали абсолютно земну основу. Просто для пролетаріату церковно-феодальна ідеологія як духовне гальмо не підходила. Виникла потреба створити нову культуру.

Те корисне, що зробила буржуазія для суспільства, стало для неї лише засобом, з допомогою якого вона могла триматись на вершині соціальної піраміди. Маркс підкреслював, що в капіталістичному суспільстві реальні дії буржуазії далеко не збігаються з її бажаннями і прагненнями. Останні реалізуються настільки, наскільки дозволяє опір пролетаріату, трудового народу. Класова боротьба, зміна класового співвідношення сил, зміцнення позицій одного класу і послаблення іншого є історичним процесом. Цим безпосередньо визначається і рівень експлуатації, і її форми і ті засоби, які використовує кожен клас, намагаючись досягти своєї мети. Об'єктивна потреба суспільства виступає, таким чином, по відношенню до пануючого класу, як зовнішня, примусова сила, що безпосередньо виражається у діях експлуатованого класу, який бореться за своє визволення. Такий складний механізм виконання панівним класом функцій, життєво важливих для суспільного прогресу.

Справді, поставимо питання так: з яких причин виконувала ці суспільні функції буржуазія? Яку мету (свідомо чи несвідомо) вона при цьому переслідувала? І головне, яка роль в цьому народних мас, робітничого класу?

Марксистська філософія не має нічого спільного з буржуазним об'єктивізмом. «Об'єктивіст,— писав В. І. Ленін,— говорить про необхідність даного історичного процесу; матеріаліст констатує з точністю дану суспільно-економічну формацію і породжувані нею антагоністичні відносини. Об'єктивіст, доводячи необхідність даного ряду фактів, завжди ризкує збитися на точку зору апологета цих фактів; матеріаліст розкриває класові суперечності і тим самим визначає свою точку зору... таким чином, матеріаліст, з одного боку, послідовніший від об'єктивіста і глибше, повніше приводить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а виявляє: ...який саме клас визначає цю необхідність» [6, 364]. Якщо ми, характеризуючи духовний процес антагоністичного суспільства,

не розкриваємо причин розвитку панівним класом культури, то, фактично, залишаємо класові позиції і переходимо на позицію буржуазного об'єктивізму. Зрозуміло, чому буржуазія, як і інші пануючі класи, завжди з особливою увагою ставилась до розвитку ідеології. Адже саме вона займає центральне місце в системі духовного поневолення трудящих. Тут же потрібно підкреслити, що класова боротьба також є глибинною, корінною причиною розвитку буржуазією інших сфер культури, зокрема науки, природознавства. Звернемось до «Капіталу» К. Маркса: «Проте машина діє не тільки як могутній конкурент, завжди готовий зробити найманого робітника «надлишковим». Капітал громогласно і нарочито проголошує і використовує її як силу ворожу робітникові. Вона стає найпотужнішим бойовим знаряддям для придушення періодичних заворушень робітників...» [5, 412]. Далі Маркс підкреслює, що можна було б написати цілу історію того, як досягнення науки, техніки були покликані до життя «виключно як бойові засоби капіталу проти заворушень робітників». Він наводить цілий ряд висловлювань буржуазних вчених і ідеологів, які проливають світло на істинні причини, що лежать в основі науково-технічного прогресу буржуазного суспільства [5, 412—413] — «Про одну машину для друкування фарби в ситценабивних закладах Юр говорить: «Нарешті, капіталісти постарались звільнитись від цього нестерпимого рабства» (тобто від тяжких для них умов договорів з робітниками), «покликавши на допомогу ресурси науки і скоро вони були поновлені в своїх правах,— правах голови над іншими частинами тіла» [5, 412—13].

Про один винахід для шліхтування основи, який був безпосередньо викликаний страйком, він говорить: «Орда невдоволених, яка вважала себе непереможною за старими укріпленнями поділу праці, побачила, що її обійшли з флангів і її оборонні споруди при сучасній механічній тактиці стали непотрібними. Їй довелося здатися на ласку і гнів переможців». Про винайдення автоматичної мюль-машини він говорить: «Вона була покликана знову відновити порядок серед промислових класів... Цей винахід підтверджує розвинуту вже нами доктрину, що капітал, примусивши науку служити собі, завжди примушує бунтівливі руки праці до покори» [5, 413].

Такий марксистсько-ленінський класовий підхід до аналізу безпосередніх причин розвитку духовної культури експлуататорами. Як раз в такому спотвореному вигляді проявлялась і реалізувалась потреба суспільства в духовному освоєнні дійсності. Кожне антагоністичне суспільство розвивалось лише завдяки класовій боротьбі. «Без антагонізму нема прогресу. Такий закон, що йому цивілізація корилась до наших днів» [2, 94], такий висновок роблять К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології».

В статье показано, что в классовом обществе духовное господство является важнейшим элементом классового господства. Нарастание духовной активности масс определяет духовный прогресс общества. Лишь пролетариат, создав свою культуру, уничтожив всякий экономический и духовный гнет, открыл безграничный простор для духовного прогресса человечества, для участия всех и каждого в создании духовных ценностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 20.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
9. Про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Постанова ЦК КПРС. К., Держполітвидав, 1968.
10. Общественные деятели Англии в борьбе за передовую идеологию. И.—Л., 1957.

ДІАЛЕКТИКА ВІДОБРАЖЕННЯ І ТВОРЧОСТІ В СВІДОМОСТІ

В сучасній філософській літературі існує думка про те, що свідомість, мислення людини є не тільки відображенням об'єктивної реальності, а й її творцем, перетворювачем. Згідно з цією думкою свідомості притаманна діалектична єдність відображення і творчості.

Таке визначення, на наш погляд, не суперечить тому, що «свідомість не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» [3, 196].

Однак у зв'язку з складністю проблеми окремі питання вимагають більш глибокого її дослідження. Досі чітко не визначено співвідношення понять — «відображення», «активність», «творчість»; не вироблені поняття, за допомогою яких розкривалася б творча функція свідомості та ін. Наприклад, у філософській літературі активність та творчість часто ототожнюються; існує думка, що активність і творчість — однопорядкові поняття. Це знайшло своє відображення і в таких термінах, як «творча активність», «активно творча» функція свідомості, мислення і т. п.

Звичайно, активність і творчість безпосередньо пов'язані між собою. Об'єктивно творчість не може існувати без активності свідомості, а сама активність завжди творча.

Проте, як би тісно не були пов'язані між собою ці категорії, вони відбивають, разом з тим, різні сторони свідомості. Наприклад, В. П. Тугаринов, бажаючи дати найповнішу характеристику свідомості, запевняє, що відображення і активність є невід'ємні атрибути свідомості [5, 67].

Ми погоджуємося з тим, що відображення й активність невіддільні одне від одного.

Так, відображення завжди активне. «Дзеркального», мертвого відображення (як процесу пізнання) не існує взагалі, незалежно від того, на якому рівні воно здійснюється: чуттєвому, раціональному тощо. Пізнання завжди активне, тобто цілеспрямоване, вибіркове.

Активність є невід'ємною властивістю відображення, в усякому випадку, починаючи з біологічного рівня розвитку остан-

нього. Той факт, що деякі філософи намагаються довести існування протилежності між марксистською гносеологією і гносеологією домарксового матеріалізму, твердячи, що останній розглядав пізнання як мертве «дзеркальне» відображення, а перший — як активне цілеспрямоване і т. д., на наш погляд, має обмежений характер. Справжня заслуга марксистської гносеології в тому, що процес пізнання при всій його активності розглядається як творчий і перетворюючий.

Людська думка, невпинно випереджуючи наявне буття, шукає і конструює нове, невідоме, а потім, повертаючи до практичного буття, звіряє цінність та істинність своїх пошуків і уявних побудов, відкидаючи непотрібне, неістинне.

Отже, розглядаючи свідомість як єдність відображення й активності, як пропонує В. П. Тугаринов, ми фактично характеризуємо свідомість лише з одного боку, а саме — з боку відображення. Зрозуміло, відображення активного, оскільки «дзеркального» пізнання не існує. Як бачимо, ототожнення активності і творчості не розкриває всієї повноти, і отже, сутності людської свідомості.

Активність, оскільки вона властива всьому відображенню, категорія ширша, ніж творчість.

Активність у гносеологічному аспекті можна визначити, на наш погляд, як діяльне відношення суб'єкта до навколишнього світу, яке включає практичний, пізнавальний та емоційний компоненти.

Активність характеризується вибірковістю та спрямованістю пізнавального процесу зокрема і свідомості в цілому. На нижчих рівнях розвитку суб'єкта (це стосується насамперед розвитку біологічної форми руху) вибірковість та спрямованість визначаються життєво необхідними, біологічними факторами. На вищих ступенях розвитку біологічні фактори витісняються практичними, безпосередніми виробничими потребами, ще на вищому — суспільно-історичними. Практичне опанування людиною природою є об'єктивною основою активності. Суб'єктивна передумова активності полягає в тому, що характер, ступінь активності процесу пізнання визначається рівнем розвитку знань суб'єкта та досвідом, в якому зафіксований результат практичної діяльності. Отже, чим вищий рівень відображення, тим відповідно вищий рівень активності. Апогей активності — творчість.

Творчість — діяльне відношення суб'єкта до навколишнього світу, в результаті якого створюються якісно нові речі, які не існували в об'єктивній реальності. Додамо, що ці об'єкти повинні мати певну суспільну цінність.

Коли об'єкт конструюється в свідомості, тобто ідеально, в такому випадку це — духовна (наукова) творчість. Коли ж уявні конструкції матеріалізуються в практичній діяльності,

тобто втілюються в об'єктивній реальності, в такому випадку це — матеріальна творчість. Духовна й матеріальна творчість є складовими єдиного творчого процесу, діалектичною єдністю двох протилежностей: ідеального і матеріального, суб'єктивного й об'єктивного.

Творчість є діяльністю свідомості (якщо ми розглядаємо духовну творчість), в результаті якої створюються якісно нові, мисленні речі. Творчість, таким чином, здійснюється лише абстрактно-теоретичним рівнем свідомості, тобто мисленням. Певні елементи творчості властиві і чуттєвому ступеню пізнання, але вони перебувають у початковому, нерозвиненому стані і визначаються безпосередньо практичною діяльністю.

Отже, активність властива всій діяльності людини, творчість — лише такому виду діяльності, яка спрямована на створення чогось якісно нового.

Отже, основними атрибутами свідомості слід вважати не відображення й активність, а відображення і творчість. Творчість — протилежна відображенню.

Відображення, таким чином, є відтворення суб'єктом об'єктивної реальності, творчість — творенням її.

Відображення і творчість — полярні протилежності, які відрізняються своєю спрямованістю. Процес відображення — це рух знання від об'єкта до суб'єкта, перетворення об'єктивного в суб'єктивне, матеріального в ідеальне.

Процес творчості — рух знання від суб'єкта до об'єкта, перетворення суб'єктивного в об'єктивне, ідеального в матеріальне. Отже, в творчості знання як суб'єктивний вираз об'єктивного світу спрямоване на конструювання нових речей. Проте ці протилежності не слід розуміти метафізично, тобто як такі, що взаємно виключають одна одну.

Відображення і творчість — діалектично взаємопроникаючі, взаємообумовлені, невід'ємні сторони свідомості.

Свідомість є активним процесом відображення і творення навколишнього світу.

Зв'язок між категоріями «відображення» «активність» і «творчість» є відповідно діалектичним відношенням загального, особливого, одиничного.

Активність як особливе внутрішньо притаманна (через практику) якість і відображення, і творчості. Зміст, сутність свідомості визначає діалектика загального й одиничного, тобто відображення і творчості.

Розуміння свідомості як єдності відображуваного і творчого моментів застерігає нас від односторонності, від сповзання на позиції ідеалізму і механістичного матеріалізму.

Один з основних недоліків всієї домарксівської філософії полягає в тому, що свідомість і процес пізнання вона розглядала

поза суспільно-історичною практикою, а отже, неповно, однобічно.

Наприклад, механістичний матеріалізм розглядав, з одного боку, природу, об'єкт, з другого — людину, суб'єкт. Діючи на органи чуття споглядаючого суб'єкта, об'єкт включався в сферу мислення свідомості, тобто відображувався в свідомості суб'єкта. Цим самим матеріалізм твердив, що свідомість є лише відображенням, простим копіюванням природи.

Таким чином, процес пізнання людиною істотно нічим не відрізнявся від відображення навколишнього середовища тваринного, за винятком того, що людина розглядалась як високоорганізована істота, наділена мисленням і т. ін.

Саме цей факт ігнорування або нерозуміння матеріалістами практики, що призвів до механістичного тлумачення свідомості і пізнання, дозволив К. Марксу сказати: «Головна хибка всього дотеперішнього матеріалізму... полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки в формі об'єкта, або в формі споглядання, а не як людська діяльність, практика, не суб'єктивно» [2, 1].

Не розкрив дійсної природи свідомості й ідеалізм. Розглядаючи діяльність суб'єкта як абстрактно-теоретичну діяльність свідомості, ідеалізм наділив останню лише активно творчою функцією. Абсолютизація творчого моменту свідомості стала гносеологічною основою ідеалізму. Практика виключалась з поля зору ідеалізму, оскільки він не визнавав чуттєво-предметної діяльності суб'єкта, а лише абстрактно-теоретичну.

Марксизм усунув однобічність у тлумаченні сутності свідомості.

Свідомість є найвищою формою відображення об'єктивної реальності. Специфіка свідомості як процесу відображення полягає в тому, що цей процес трансформується через практичну діяльність суб'єкта. Здатність до відображення — загальна властивість матерії, що досягає свого найвищого розвитку в свідомості людини. Проте людина стала власне людиною лише завдяки практично-перетворюючій діяльності.

Практика (праця) є визначальним фактором не тільки по відношенню до біологічного та суспільно-історичного формування і розвитку людини, а й, зокрема, по відношенню до її пізнавальної діяльності, свідомості.

Вказаний суттєвий момент ролі практики в процесі пізнання ні в якому разі не можна ігнорувати, бо це може привести до механістичного розуміння самого пізнання. Тому викликає подив той факт, що іноді філософи намагаються протиставити категорію відображення категорії практики при поясненні процесу пізнання [4, 38—42].

Категорія практики зовсім не виключає категорії відображення. Навпаки, введення цієї категорії в гносеологію (і тео-

рію відображення) робить останню справді науковим методом пізнання.

Марксизм усунув недолік механістичного матеріалізму в розумінні процесу пізнання як мертвого, «дзеркального»; але усунув не шляхом декларування про діалектичність, гнучкість, активність пізнання, а через положення, що пізнання здійснюється на основі практики як творчої, революційної діяльності людей.

Звичайно, якщо вважати практику чимось зовнішнім по відношенню до пізнання чи одним з компонентів останнього, тоді або для практики немає місця в теорії відображення, або їй відводиться роль якогось обов'язкового гносеологічного придатка.

Відображення в свідомості людини закономірностей об'єктивних речей відбувається лише на основі практичного оволодіння людиною цими речами. Використання властивостей природи супроводиться відкриттям (відображенням) певних відношень, закономірностей. Нагромаджені знання є передумовою дальшого і глибшого проникнення свідомості в сутність речей, розкриття нових, невідомих людині явищ та їх властивостей.

Людина, відображуючи навколишній світ, створює певну систему знань не для того, щоб милуватися нею. Сенс відображення — в практичному використанні набутих знань, що можливо лише через творчість. Набуті знання як відображення реальної дійсності повертаються через суб'єктивну практичну діяльність людини іншою площиною: як збудник і мета діяльності.

Свідомість формує мету як ідеальний план і скінченну мету дії людини. «Найгірший архітектор,— писав К. Маркс,— від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові» [1, 180].

Свідомість (знання) і дія «зливаються», стають нерозривною діалектичною totoжністю. Дія підпорядковується свідомості, стає матеріальним виразником її конструюючого руху.

Свідомість, таким чином, за своєю творчою функцією є внутрішньо властивим самій діяльності законом, що «визначає спосіб і характер... дій» людини [1, 180]. Процес матеріально-практичної реалізації мети і є творення свідомістю буття. Отже, «свідомість не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його».

Не слід вважати, однак, що існують дві свідомості, з яких одна лише відображає світ, а друга — конструє його. Помилковим є припущення, що одна й та сама свідомість, з одного боку, лише відтворює, а з другого — творить. Свідомість має дві функції — відображувальну і творчу.

Свідомість водночас є і відображенням, і творцем. При цьому, звичайно, зберігається певна часова послідовність між відображенням і творчістю.

Відображення завжди передують творчості. Щоб свідомість могла творити, вона повинна збагатитись необхідною, певною сумою знань. Основним критерієм відмінності відображувальної і творчої функцій є спрямованість свідомості на пізнання об'єктивної реальності, по-перше, чи на створення нової, штучної об'єктивної реальності, по-друге; відмінність двох функцій свідомості проявляється як загальна тенденція руху свідомості, як домінування однієї з функцій. Однак дійсне відношення між відображенням і творчістю виглядає набагато складнішим, оскільки ні відображення, ні творчість не існують у «чистому» вигляді.

Процес пізнання є завжди єдністю відображувальної і творчої функцій. Пізнання — це відображення, яке користується всіма засобами творчості, включаючи останню як власний момент.

Проникнення свідомості в сутність явищ, розкриття закономірностей об'єктивної реальності обов'язково супроводжується творчістю, насамперед створенням засобів, які сприяють проникненню в сутність речей і їх дослідженню. Наприклад, створення певних приладів чи моделі невідомих ще людині процесів і закономірностей об'єктивної реальності. Але оскільки ця творчість підпорядкована глибшому і повному пізнанню дійсності, то домінуючою функцією, стороною свідомості буде відображення, а творчість — його засобом.

На певному відрізку пізнання творчість може переважати над відображенням. Справа в тому, що суб'єкт в своїй пізнавальній діяльності завжди виходить із наявних знань та матеріальних можливостей. Недостатній рівень їх розвитку обов'язково компенсується творчою уявою, фантазією. Суб'єкт уявно конструє те, що реально існує, але для нього ще невідоме, не досліджене. Однак кінець кінцем творчість підпорядкована глибшому і повнішому відображенню дійсності, і тут має місце не творча, а відображувальна спрямованість.

Таке діалектичне взаємопроникнення відображення і творчості в пізнавальному процесі (що виступає як відображення) деякі філософи використали як гносеологічну основу для зведення всієї свідомості фактично до процесу пізнання, тобто до відображення. Наприклад, М. П. Лебедев у статті «В. І. Ленін про активність і творчі можливості свідомості» доводить, що «творча сила свідомості виражається не в створенні матеріального світу, а у все глибшому і різностороннішому його пізнанні (відображенні)» [6, 124]. Більше того, від імені марксизму-ленінізму він проголошує: «З точки зору марксистсько-ленінської теорії відображення, активність і творча здатність людської свідомості проявляються в її прагненні до максимально глибокого розкриття законів природи, до все точнішого узгодження відчуттів і понять людини з об'єктивним світом» [6, 128].

І таке, мовляв, «марксистське вирішення питання про можливості свідомості дає людям надійну основу для найбільш раціонального пристосування до умов навколишнього середовища» [6, 129—130].

Не вдаючись до критичного аналізу інших, явно помилкових тверджень Лебедева, зауважимо, що він тут має на увазі лише активну, творчу функцію свідомості, безпосередньо підпорядковану відображенню. Дійсний же сенс творчості свідомості полягає не у відображенні, а в створенні якісно нових, необхідних людині цінностей.

Створення якісно нового, такого, що не існує в дійсності, завжди ґрунтується на відображенні, тобто на знаннях, якими володіє суб'єкт. Отже, необхідною умовою творчості є історичний розвиток і спадкоємність знань. У знаннях у рафінованому вигляді відображені і узагальнені досвід практичної та духовної діяльності людини. Знання як результат відображення об'єктивної реальності фіксує і утримує в собі також і все багатство попередньої творчої діяльності людини.

Тому на певному конкретному етапі все нагромаджене знання виступає для суб'єкта творчості як результат відображувальної функції свідомості. Перш ніж щось творити, людина повинна оволодіти запасом знань, виробленим її попередниками. Це зумовлено такими основними факторами:

1. Знання є тим «будівельним» матеріалом, який використовується для подальшої творчості. Людина може свідомо творити тільки за тими об'єктивними законами, які вона опанувала, пізнала.

2. У самому знанні, логіці його розвитку утримуються «натяки», намітки шляхів творчого пошуку, можливості конструювання нових речей. Вони існують у вигляді проблем, або логічної незавершеності розвитку конкретного знання і т. д. В самому знанні міститься знання хибних шляхів, помилок, які не привели до створення нового.

3. У знанні зафіксований рівень розвитку практики і, отже, матеріальна можливість втілення в реальність конструюючої діяльності свідомості.

Творчий процес ґрунтується не тільки на відображенні. Останнє виступає як діалектично невід'ємний, але підпорядкований момент творчості, в процесі якого суб'єкт відкриває (відображає) нові сторони, відношення об'єктивної реальності, без яких неможлива дальша творча діяльність; свідомо звертається до маловивчених фактів або відшукує нові, які сприяють створенню нових речей. Завдяки творчості свідомості знання як відображення дійсності уточнюються, конкретизуються, переосмислюються, набувають нової інтерпретації. Відображення виступає як засіб творчої функції свідомості.

Таким чином, діалектична взаємодія відображення і творчості пронизує свідомість в обох її площинах — відображувальній (пізнавальній) і творчій.

Визнання свідомості лише як відображення реальності (творча функція свідомості в такому випадку віддається на поталу ідеалізму) досить однобоко характеризує не тільки свідомість, але й саме відображення як процес пізнання.

У філософській літературі часто проводиться думка, що пізнання є лише відображення. А щоб підкреслити якісну специфіку пізнання, додається, що відображення ширше поняття і т. д.

Так, пізнання є відображення. Але пізнання є і творчість. Не варто допускати, що суб'єкт, покінчивши з відображенням, вступає в сферу чистої творчості, яка має свої закони і правила. При такому розумінні творчості остання справді є чимось таємничим, незбагненим, містичним.

Насправді ж творчість є необхідним моментом всякого пізнання. Одні філософи, які не визнають або не виділяють творчо-конструюючого моменту пізнання, вважають, що мета є пізнання. Вона створюється у процесі практичної діяльності людини. Оскільки під пізнанням розуміється відображення, то мета виступає як відображення. Інші твердять, що мета є саме та творчість, притаманна людській свідомості, що саме про мету Маркс і Енгельс говорили як про перетворюючу діяльність розуму і т. ін.

В дійсності мета не є ні відображенням, ні творчістю, а ланкою в ланцюгу пізнавального процесу — єдність відображення і творчості.

На відміну від пізнавальної мети, про яку йшлося вище, ми розрізняємо ще й мету творчу. Перша вплітається у відображувальну функцію свідомості, друга — в творчу. Творча мета є також єдністю творчості і відображення.

При діалектичному розумінні свідомості (як єдність відображення і творчості) саме поняття відображення набуває діалектичного характеру як єдність об'єктивного і суб'єктивного. Поняття творчості здобуває свою «земну», матеріальну основу як єдність суб'єктивного і об'єктивного. У відображенні переважає об'єктивне, в творчості — суб'єктивне. Суб'єктивне не в розумінні «суб'єктивістське», а суб'єктивне як перетворене, трансформоване, опосередковане об'єктивне. Тому істинна творчість завжди об'єктивується, тобто опредмечується.

Краткое содержание

В статье рассматривается малоисследованная и сложная проблема диалектического соотношения отражения и творчества в сознании и познавательном процессе.

Основными атрибутами сознания, на наш взгляд, является не отражение и активность, как это часто имеет место в литературе, а отражение и творчество.

Рассматривая диалектический характер связи этих двух сторон, аспектов сознания, автор показывает, что каждой из этих сторон, в свою очередь, свойственно диалектическое единство отражения и творчества.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Капітал. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
4. И. Андреев. Пути и трудности познания.— «Московский рабочий», 1968.
5. Материалы межвузовской и научной конференции по проблеме возрастания активности общественного сознания в период строительства коммунизма. Курск, 1968.
6. Ученые записки Московского пединститута им. В. И. Ленина, 1960, № 162.

ЗМІСТ

А. М. Маковецький, М. В. Логвинов. Об'єктивні основи соціалістичного гуманізму.	3
П. П. Курочкін. Гуманістичний характер комуністичного прогресу.	12
І. М. Гавриленко, Р. І. Федій. Про співвідношення суспільної науки та ідеології	22
Ф. М. Верцан. Марксизм-ленінізм про наступницький зв'язок в історії.	30
В. М. Барановський. До питання про діалектику об'єктивних умов і суб'єктивного фактора в розвитку соціального почину	45
М. В. Попов. Про взаємозв'язок категорій «внутрішнє» і «зовнішнє» в «Капіталі» К. Маркса	53
В. А. Ганов. До питань про соціальну цінність науково-технічних знань.	64
І. В. Свістула. Значення наукового світогляду в формуванні нової людщини.	74
І. П. Сапацинський. До питання про науковий зміст категорії «народ»	83
С. П. Марценюк. Формування комуністичного ставлення до праці у молоді.	89
В. А. Міщенко. Місце і роль потреб в історичному процесі	97
К. К. Тонкий. Нова форма розселення і ліквідація істотних відмінностей між містом і селом.	103
В. С. Дворніков. До визначення культури.	110
З. В. Іванова. Про взаємозв'язок науки і мистецтва	118
М. Т. Кузьменко. Про роль народних мас у розвитку духовної культури класово-антагоністичних формацій.	124
В. П. Дудар. Діалектика відображення і творчості в свідомості.	132

Проблемы философии, вып. 11

(На украинском языке)

Редактори *В. Є. Загоруйко, В. Ф. Яновська*

Художній редактор *В. Д. Лелеко.*

Технічний редактор *Т. І. Хохановська.*

Коректори *С. Х. Гук, Ю. В. Пантелєєва*

Здано до набору 17.III 1969 р. БФ 09012. Зам. № 79. Видав. № 738. Тираж 500. Формат паперу 60×90¹/₁₆. Фіз друк. аркушів 9,0. Умовн. друк. аркушів 9,0. Обл.-видавн. аркушів 9,24. Паперових аркушів 4,5. Підписано до друку 8.V. 1969 р. Папір друкарський № 3. Ціна 66 коп.

Видавництво Київського університету, Київ, Героїв революції, 4.
Т. П. Вид-ва КДУ 1969, поз. 89

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Репіна, 4.

Ціна 66 коп.

